

RAPPORT

Onderzoek Essenhof

In opdracht van de Gemeente Dordrecht

6 oktober 2025

Inhoudsopgave

Inhoudsopgave	2
---------------	---

1. Inleiding	5
--------------	---

1.1. Aanleiding	5
1.2. Vraagstelling	5
1.2.1. Vraagstelling	5
1.2.2. Afbakening	6
1.3. Aanpak	6
1.3.1. Uitgangspunten aanpak	6
1.3.2. Dossierstudie – betekenisvolle momenten en fases	7
1.3.3. Interviews – aanvulling en duiding	8
1.4. Leeswijzer	9

2. Tijdlijn	10
-------------	----

2.1.1. 2002-2003 – Haalbaarheidsonderzoek keldergraven begraafplaats Essenhof	10
2.1.2. 16 december 2004 + 2005 – RI&E Essenhof	11
2.1.3. 2006 - Aanleg algemeen keldergraven veld V	12
2.1.4. 26 maart 2009 - Risico-Inventarisatie en –Evaluatie Essenhof gemeentelijke begraafplaatsen & crematorium Gemeente Dordrecht	12
2.1.5. Mei 2011 – Plan van aanpak RI&E	13
2.1.6. 5 december 2013 - Intern onderzoek graven	13
2.1.7. 19 december 2013 - Intern onderzoek graven	14
2.1.8. December 2013 - Rapport onderzoek	14
2.1.9. 23 december 2013 tot en met 20 september 2023 – Facturen	15
2.1.10. 2014 (mogelijk 2013)-2016 – Medewerkers worden onwel in de kelders	16
2.1.11. 20 januari 2014 - Bedrijfsbrede RI&E (inclusief BHV-RI&E) Deel 1: Inventarisatie + Deel 2: Plan van Aanpak	16
2.1.12. 16 september 2014 - Raadsbesluit Noodzakelijke en onontkoombare investeringen in Essenhof	17
2.1.13. 13 november 2014 - Intern onderzoek graven + rapport	17
2.1.14. Maart 2015 - Overleg Essenhof-LOB	18
2.1.15. 5 maart + 16 maart 2015 - (Ondertekende memo) portefeuillehoudersoverleg Essenhof	19
2.1.16. 16 april 2015 - Werkoverleg team grafwerk en groenbeheer	23
2.1.17. 28/29 april 2015 - Onderzoek graven	23
2.1.18. 29 april 2015 - Rapport onderzoek	24
2.1.19. 10 mei 2015 - Begroting per sector	26
2.1.20. 11 mei 2015 – Budgetten 2015	26
2.1.21. 13 mei 2015 - Werkoverleg team grafwerk en groenbeheer	26
2.1.22. 18 juni 2015 - Werkoverleg team grafwerk en groenbeheer	26
2.1.23. 23 juli 2015 - Werkoverleg team grafwerk en groenbeheer	26

2.1.24. 3 augustus 2015 - Herziening meerjarenbegroting	26
2.1.25. 11 september 2015 - Werkoverleg team grafwerk en groenbeheer	27
2.1.26. 15 oktober 2015 - Werkoverleg team grafwerk en groenbeheer	27
2.1.27. 27 oktober 2015 - Onderzoek graven + rapport	27
2.1.28. 24 november 2015 - Werkoverleg team grafwerk en groenbeheer	27
2.1.29. 21 januari of 3 maart 2016 - Werkoverleg team grafwerk en groenbeheer	27
2.1.30. 27 januari 2016 – Verslag gesprek	28
2.1.31. 3 maart of 8 april 2016 – Werkoverleg team grafwerk en groenbeheer	28
2.1.32. 12 april 2016 - Onderzoek graven + rapport	28
2.1.33. 9 juni 2016 - Werkoverleg team grafwerk en groenbeheer	28
2.1.34. 15 juli 2016 - Werkoverleg team grafwerk en groenbeheer	29
2.1.35. 2 augustus 2016 - Intern onderzoek graven	29
2.1.36. 2 augustus 2016 - MT Essenhof	29
2.1.37. 11 augustus 2016 - Werkoverleg team grafwerk en groenbeheer	29
2.1.38. 23 augustus 2016 - MT Essenhof	30
2.1.39. 15 september 2016 - MT Essenhof	30
2.1.40. 27 september 2016 - MT Essenhof	30
2.1.41. 25 oktober 2016 – Onderzoek graven + rapport	30
2.1.42. November/december 2016 – Opengemaakt graf	31
2.1.43. 2 december 2016 - Werkoverleg team grafwerk en groenbeheer	31
2.1.44. 12 juni 2017 – Evaluatie onderzoeken	31
2.1.45. 20 december 2017 - Overzicht data onderzoeken	32
2.1.46. 20 december 2017 - Overleg Overdracht dossier algemene keldergraven Essenhof	32
2.1.47. 13 november 2018 – Plan van aanpak functie	33
2.1.48. 12 maart 2019 – Actielijst team Essenhof	33
2.1.49. 7 mei 2019 – Actielijst team Essenhof	34
2.1.50. 23 mei 2019 – Actielijst team Essenhof	34
2.1.51. 11 januari 2020 – Interview met GG in het kader van functierisicoprofielen	34
2.1.52. 25 maart 2020 – RI&E rapportage	34
2.1.53. 23 juni 2020 - Intern onderzoek graven	38
2.1.54. September 2020 – Verplaatsing stoffelijke resten van Zuidendijk naar Essenhof	38
2.1.55. 2021 – Bezoek gemeentesecretaris aan Essenhof	38
2.1.56. 9 september 2021 + 2 februari 2022, update 15 januari 2024 – Protocol Biologische agentia - Gemeente Dordrecht + Protocol Chemische agentia - Gemeente Dordrecht	39
2.1.57. 26 oktober 2021 – Memo Stagnering lijkvertering in algemene keldergraven Essenhof	40
2.1.58. 17 januari 2022 - Stroomschema begraafplaatsen 2022-2023	40
2.1.59. 25 januari 2022 – Intern onderzoek graven	41
2.1.60. 1 en 8 februari 2022 – Intern onderzoek graven	41
2.1.61. 1 maart 2022 - Memo Stagnering lijkvertering in algemene keldergraven Essenhof	42
2.1.62. 7 maart 2022 - Overleg met bestuurder en medewerkers Essenhof	42
2.1.63. 19 juni 2022 – Presentatie werkprocessen op de begraafplaats	45
2.1.64. 2022 - Functie risicoprofiel Medewerker grafwerk en groenbeheer 2022	45
2.1.65. 2022 – Opgravingen ter herbegrafenis of crematie	47
2.1.66. 2023 – Werkbezoek bestuurder en medewerker aan Essenhof	47
2.1.67. 12 april 2023 – Opgraven ter herbegrafenis of crematie	47

2.1.68. Zomer van 2023 en mogelijk ook in 2022 – Medewerkers onwel in kelders en ander gebruik van kelders	48
2.1.69. 5 september 2023 - Werkoverleg graf en groen	49
2.1.70. 15 november 2023 – Bespreking van werken in keldergraven	49
2.1.71. December 2023 - Opruimen documenten op Essenhof	49
2.1.72. 1 juli 2024 – Stand van Zaken RI&E	50
2.1.73. 5 juli 2024 + 10 september 2024 - Rapport Risico-Inventarisatie en -Evaluatie + RI&E overleg	50
2.1.74. 13 + 14 augustus 2024 - Antwoorden LOB op vragen van de gemeente	53
2.1.75. 19 augustus en 17 september 2024 - Schriftelijke raadsragen met in september de beantwoording.	55
2.1.76. 14 oktober 2024 - Werksessie aanpak optimaliseren	59
2.1.77. 4 december 2024 – Mailbericht over werkinstructie opgraven	60
2.1.78. 19 februari 2025 - Presentatie Arbo	60
2.1.79. Februari 2025 (voor 21 februari) - Ondertekende memo directeuren (2015) gevonden in kluis Essenhof	60
3. Reflectie	61
3.1. Besluiten, beslissingen en handelingen	61
3.2. Betrokkenen	62
3.3. Informatievoorziening en communicatie	63
3.4. Juridische en ethische overwegingen	64
3.5. Arbeidsomstandigheden	67
4. Ter afronding	69
Bijlage I – Geïnterviewde functies	70
Bijlage II – Achtergrondkaders	71
Context	71
Wet- en regelgeving en jurisprudentie	72
Lijkbezorging	72
Jurisprudentie	74
Arbeidsomstandigheden	76
Beheersverordening Essenhof	84
Richtlijnen	84
Inspectierichtlijn Lijkbezorging (1999)	84
Handleiding Opgraven en Ruimen (2010)	87
Veilig en gezond werken op begraafplaatsen (2024)	88
Publieke websites	90

1. Inleiding

1.1. Aanleiding

Op 19 augustus 2024 zijn raadsvragen gesteld over de gang van zaken met betrekking tot problemen bij de algemene keldergraven op Essenhof. Op 17 september 2024 heeft het college de schriftelijke vragen beantwoord.

Eind februari 2025 is door de ambtelijke organisatie nieuwe informatie aangetroffen over de problematiek en de aanpak van de problematiek. Hierover is het college in maart 2025 geïnformeerd. Op basis van de nieuwe informatie heeft het college besloten om een extern, onafhankelijk onderzoek uit te laten voeren naar de gang van zaken met betrekking tot de keldergravenproblematiek.

1.2. Vraagstelling

1.2.1. Vraagstelling

Het onderzoek richt zich op het in beeld brengen van het feitelijk procesverloop. Vervolgens wordt gekomen tot een beknopte reflectie op het feitelijk procesverloop. De onderzoeksvragen die ten grondslag liggen aan het onderzoek, zijn geformuleerd door TwynstraGudde in afstemming met de gemeente Dordrecht en externe juridische ondersteuning van de gemeente.

Feitelijk procesverloop

Voor het feitelijk procesverloop wordt in beeld gebracht: Wat is er gebeurd in en naar aanleiding van het onderzoek naar lijkontbinding in 2015-2016?

Deze vraag wordt beantwoord aan de hand van betekenisvolle momenten en fasen.

Reflectie

Na het in beeld brengen van het feitelijk procesverloop wordt gereflecteerd op het feitelijk verloop aan de hand van de volgende reflectievragen:

- i. Welke (expliciete en impliciete) besluiten, beslissingen en handelingen lagen daaraan ten grondslag?
- ii. Wie waren betrokken (intern en extern) en wat waren diens rollen?
- iii. Hoe zag de informatievoorziening er uit en wat is er gecommuniceerd? (intern en extern) (inclusief politiek-bestuurlijke informatievoorziening).
- iv. Welke juridische overwegingen lagen daaraan ten grondslag?
- v. Welke ethische overwegingen lagen daaraan ten grondslag?
- vi. Hoe waren daarbij de arbeidsomstandigheden en welke overwegingen lagen daaraan ten grondslag?

1.2.2. Afbakening

Tijd

Het startpunt van dit onderzoek is het onderzoek naar de problematiek in de keldergraven dat heeft plaatsgevonden in de periode 2015-2016. Betekenisvolle momenten voorafgaand en navolgend op het onderzoek, worden meegenomen in het onderzoek voor zover relevant voor de onderzoeksvragen.

Scope

In het onderzoek wordt gekeken naar de feitelijke gang van zaken, ook wat betreft arbeidsomstandigheden op Essenhof. De (gezondheids)technische duiding van de feitelijke gang van zaken maakt geen deel uit van het onderzoek. De (gezondheids)technische aspecten maken deel uit van een apart onderzoek dat de gemeente voornemens is uit te laten voeren.

Het onderzoek is niet juridisch oordelend van aard. Het onderzoek richt zich op het in beeld brengen van en het reflecteren op het feitelijke procesverloop. Waar nodig worden mogelijke relevante wettelijke bepalingen en informatiebronnen geduid en worden juridische en ethische overwegingen weergegeven. De vraag of handelingen bijvoorbeeld juridisch correct zijn, wordt in dit onderzoek niet beantwoord.

1.3. Aanpak

1.3.1. Uitgangspunten aanpak

In de aanpak van het onderzoek zijn drie uitgangspunten centraal gesteld door de gemeente Dordrecht: transparantie, zorgvuldigheid en zorgzaamheid. In deze paragraaf worden de drie uitgangspunten toegelicht.

Transparantie

De aanpak van het onderzoek borgt overzicht op en inzicht in het feitelijke procesverloop. Er wordt openheid gegeven over wat uit het onderzoek blijkt, wat niet uit het onderzoek blijkt of wat nog onduidelijk is.

Dit rapport wordt door het college met de gemeenteraad gedeeld. Daarmee is het rapport openbaar. Geheimhouding op (delen van) het rapport kan door het college worden opgelegd, bijvoorbeeld op basis van privacyoverwegingen.

Zorgvuldigheid

In de methodiek, communicatie over het onderzoek, wijze van omgang met documenten, interviews en verslagen daarvan, het opstellen van het rapport en de afstemming met de opdrachtgever, is zorgvuldigheid het leidend uitgangspunt. Ditzelfde geldt voor uitwisseling en opslag van informatie. Informatie is gedeeld in een beveiligde omgeving waar alleen het onderzoeksteam toegang toe heeft.

In het kader van een zorgvuldig onderzoeksproces, zijn de interviewverslagen teruggelegd bij de geïnterviewden ter controle op feitelijke onjuistheden. Het conceptrapport is bij de ambtelijke organisatie teruggelegd om te controleren op feitelijke onjuistheden. De gemeente heeft daarbij zelf besloten hoe de controle in te richten en wie daarbij te betrekken. In een apart document is door het onderzoeksteam geregistreerd of en hoe opmerkingen omtrent de feitelijkheden in het rapport zijn verwerkt.

Zorgzaamheid

Dit onderzoek helpt zowel betrokkenen, nabestaanden als (voormalig) medewerkers in het verkrijgen van zoveel als mogelijk duidelijkheid omtrent de gang van zaken. Het onderzoek biedt ruimte voor betrokkenen om hun verhaal kwijt te kunnen in een veilige setting. Tegelijkertijd wordt erkend dat het onderzoek als extra druk kan worden ervaren, bijvoorbeeld doordat betrokkenen het gevoel krijgen zich te moeten verantwoorden. Gelet op het voorgaande, is aan het begin van en tijdens het onderzoek tijd en energie gestoken in de communicatie.

Er is een protocol ten behoeve van de interviews opgesteld, de opzet en aanpak alsook het vervolg van het onderzoek is toegelicht. Interviews zijn gevoerd op een externe locatie, zodat deze niet plaatsvinden in de gemeentelijke fysieke context. Uitgezonderd interviews met huidige medewerkers van Essenhof die de voorkeur gaven aan het voeren van de gesprekken op locatie van Essenhof. Deze gesprekken zijn gevoerd in het Blauwhuis waardoor ze niet in de directe kantoren van Essenhof plaatsvonden. In de communicatie richting geïnterviewde personen is aangegeven hoe wordt omgegaan met gedeelde informatie en het verslag.

In dit rapport zijn geen namen en quotes opgenomen. Het onderzoek is nadrukkelijk niet bedoeld om een 'schuldige' aan te wijzen. In de bijlage is een duiding van (toenmalige) functies opgenomen die zijn geïnterviewd.

In het kader van de beoogde transparantie worden alle belangrijkste betekenisvolle momenten beschreven. Met het oog op zorgzaamheid, specifiek respect voor de overledenen en hun nabestaanden, zijn enkele details van de handelingen verricht bij de keldergraven niet expliciet beschreven. De gemeente heeft dit inzicht beschikbaar en kan deze delen met nabestaanden indien zij dat wensen.

1.3.2. Dossierstudie – betekenisvolle momenten en fases

Het feitelijk procesverloop is in kaart gebracht door middel van een tijdlijn. In de tijdlijn wordt elk betekenisvol moment en elke betekenisvolle fase beschreven. De tijdlijn maakt het mogelijk om zuiver en feitelijk te beschrijven wat wanneer gebeurde. Dit biedt transparantie in de wijze van handelen.

De belangrijkste bron voor het feitelijk procesverloop is het dossier van Essenhof. Documenten bieden het meest uitgewerkt inzicht en zijn meer tijdsneutraal. Documenten zijn niet onderhevig aan het geheugen van afzonderlijk betrokkenen. Hoe steviger een onderbouwing, bijvoorbeeld op basis van documentatie en meerdere interviews, hoe steviger de bevinding wordt geformuleerd. Hoe zwakker een onderbouwing, hoe voorzichtiger en meer randvoorwaardelijk de bevinding wordt geformuleerd. In een dergelijke rapportage is aangegeven welke bevindingen op welke bronnen zijn gebaseerd.

De documenten zijn primair verzameld in samenwerking met de ambtelijke organisatie. Vanuit het archief en de beschikbare digitale mappen zijn documenten verzameld en bestudeerd. Het gaat hier om interne memo's, rapportages, aantekeningen en verslagen van ambtelijke overleggen en gesprekken, aantekeningen en verslagen van bestuurlijke overleggen en gesprekken, administratie, correspondentie, financiële administratie, raadsstukken en collegestukken, aantekeningen of verslagen van het (in)formele deel van collegevergaderingen en -overleggen, overdrachtsdossiers, mailtjes, onderzoeksrapporten en evaluaties met betrekking tot de arbeidsomstandigheden en juridische contacten.

Aanvullend op het papieren archief en de digitale mappen zijn op Essenhof tevens papieren documenten verzameld en bestudeerd. Tevens zijn naar aanleiding van interviews aanvullende documenten of mailcontacten ontvangen en bestudeerd.

1.3.3. Interviews – aanvulling en duiding

De dossierstudie is aangevuld en geduid middels interviews met betrokkenen. Hierbij gaat het om zowel oud- als huidige medewerkers van Essenhof, oud en huidige ambtelijk betrokkenen en oud en huidige bestuurders.

Aanpak en protocol

De dossierstudie heeft geleid tot een groslijst van relevante, betrokken personen. Aan de hand van de groslijst is in afstemming met de begeleidingsgroep een interviewlijst opgesteld van te interviewen personen. Het onderzoeksteam van TwynstraGudde besliste over de te interviewen personen. Daarbij is tevens de mogelijkheid geboden aan medewerkers van Essenhof die niet op de groslijst staan, om zichzelf aan te melden voor een interview. Medewerking aan het onderzoek is vrijwillig. Enkele personen hebben besloten om niet mee te werken aan het onderzoek of hebben niet gereageerd op het verzoek om mee te werken.

Er is in afstemming met de begeleidingsgroep en externe juridische ondersteuning van de gemeente, het volgende protocol opgesteld voor de interviews:

- De gemeente informeert de te interviewen personen en vraagt om hun medewerking.
- De gemeente organiseert voor de interviews een externe locatie in Dordrecht, niet zijnde een gemeentelijk gebouw.
- TwynstraGudde ontvangt van de gemeente de contactgegevens van de te interviewen personen en neemt contact op voor het plannen van de interviews. TwynstraGudde informeert de te interviewen persoon over de opzet en de aanpak van het onderzoek en de interviews.
- TwynstraGudde spreekt de te interviewen personen een-op-een. Bij de interviews zijn twee onderzoekers van TwynstraGudde aanwezig. De interviews worden niet opgenomen, tenzij de te interviewen persoon zelf wenst het interview op te nemen.
- TwynstraGudde legt in de voorbereidende communicatie duidelijk uit hoe wordt omgegaan met de informatie die betrokkenen delen en hoe wordt omgegaan met het interviewverslag en het terugleggen daarvan.
- Indien tijdens interviews nieuwe bevindingen zijn gedeeld ten aanzien van mogelijke onderzoeken van graven alsook de arbeidsomstandigheden, informeert TwynstraGudde de opdrachtgever direct na de gespreksronde.

Betrokkenen is de mogelijkheid geboden om zich gedurende het interview of het proces daaromheen, te laten ondersteunen door een sociaal raadsman danwel juridische ondersteuning.

Bij het interview is aan de geïnterviewde de opzet en aanpak van het onderzoek en het interview uitgelegd. Toegelicht is dat het interviewverslag niet wordt gedeeld met de gemeente of andere partijen, maar dat dit onverlet laat dat het dossier, inclusief verslagen, ingevolge mogelijke juridische procedures gedeeld moet worden.

Met huidige medewerkers heeft, aanvullend op afzonderlijke interviews, ook op hun verzoek een groepsgesprek plaatsgevonden.

Interviewverslagen

Bij de interviews is door de onderzoekers meegeschreven met het gesprek. De gespreksverslagen zijn zo dicht mogelijk op de gesproken tekst opgesteld. Na het interview is het interviewverslag waar nodig geredigeerd door TwynstraGudde. Vervolgens is het gespreksverslag voorgelegd aan de geïnterviewde persoon per e-mail. De

geïnterviewde persoon is gevraagd om na twee werkdagen de reactie op het verslag te mailen aan TwynstraGudde. Indien nodig, is uitstel verleend indien deze termijn niet voldoende bleek.

Na de ontvangst van de reactie zijn de opmerkingen op het verslag door TwynstraGudde verwerkt. Dit is gedaan middels de volgende werkwijze:

- Feitelijke opmerkingen en opmerkingen zonder inhoudelijk effect zijn direct verwerkt in de tekst.
- Aanvullingen op het verslag zijn in een *comment* bijgevoegd in het verslag.
- Aanpassingen op het verslag zijn in een *comment* bijgevoegd in het verslag. De originele tekst is doorgestreept in de tekst.
- Opmerkingen en reflecties op het verslag zijn in een *comment* bijgevoegd in het verslag.

Na de verwerking van de reactie op het verslag is het definitieve verslag in pdf verstuurd aan de geïnterviewde persoon. De interviewverslagen in concept en definitief zijn opgeslagen in een beveiligde omgeving waar alleen het onderzoeksteam van TwynstraGudde toegang tot heeft.

Waar nodig is bij het versturen van het concept- of het definitieve verslag een aanvullende vraag of een informatieverzoek verstuurd aan de geïnterviewde persoon.

Verwerking in de tijdlijn

De interviews zijn na de verwerking van de opmerkingen op het verslag, verwerkt in de tijdlijn. De tijdlijn is aangevuld met nieuwe betekenisvolle momenten of met nieuwe informatie bij momenten die al op basis van het dossier waren opgenomen. Indien betrokkenen een moment niet herinneren of als de herinneringen verschillen, is dit weergegeven in de tijdlijn. De informatie vanuit de interviews is geanonimiseerd verwerkt.

1.4. Leeswijzer

Hoofdstuk 2

In hoofdstuk 2 is de tijdlijn van het onderzoek opgenomen, aan de hand van betekenisvolle momenten en fases.

Hoofdstuk 3

In hoofdstuk 3 is de reflectie opgenomen aan de hand van de eerder in paragraaf 1.2 benoemde reflectievragen.

Hoofdstuk 4

In hoofdstuk 4 worden enkele afrondende opmerkingen gemaakt en twee aandachtspunten voor de toekomst meegegeven.

Bijlage 1

In bijlage 1 zijn de geïnterviewde (voormalige) functies opgenomen.

Bijlage 2

In bijlage 2 zijn de relevante en vigerende kaders omtrent dit dossier geschetst.

Normaliter worden onze rapporten geredigeerd voordat deze worden opgeleverd. Wij hebben in dit geval de prioriteit gelegd op het verwerken van alle informatie. Ook wanneer deze later in het onderzoeksproces is ontvangen. Hierdoor was geen tijd meer voor een redactieslag. Dit verklaart eventuele taalfouten. In het rapport zijn tevens quotes opgenomen uit documenten. Eventuele taalfouten in quotes zijn niet gecorrigeerd.

=

2. Tijdlijn

In de tijdlijn worden de belangrijkste betekenisvolle momenten beschreven tot en met het vinden van de ondertekende memo in februari 2025. De beschrijving vindt plaats op basis van dossierstudie en de interviews. Bij elk moment worden de bronnen vermeld. Als het een interview betreft, staat er vermeld 'een interviewverslag'. Als het meerdere interviews betreft, staat er vermeld 'interviewverslagen'.

Er zijn geen namen of initialen opgenomen. Wanneer in een passage uit een document een naam is vermeld, is die vervangen door '[]'. Daarmee is de tijdlijn geanonimiseerd.

In de onderzochte periode speelde ook de reorganisatie en toekomst van Essenhof (wel/niet privatiseren en toekomstige ontwikkeling). Dat traject is verder niet meegenomen in deze tijdlijn.

Er was geen gestructureerd en systematisch opgebouwd dossier voorhanden ten aanzien van de keldergravenproblematiek. Daarom zijn alle documenten van Essenhof bestudeerd. Het onderzoeksdossier bevat daardoor een groot aantal mappen. De map waar het dossier in staat, geeft onder eigenschappen aan: 27.425 bestanden en 4.720 mappen. Deze zijn allemaal doorgenomen, geselecteerd op relevantie en vervolgens bestudeerd. De mappen zijn niet tot zeer beperkt gestructureerd. Dit maakt dat niet geheel zeker is of alle relevante bestanden zijn verwerkt in de tijdlijn. Om dit risico te beperken, zijn gedurende de dossierstudie crosschecks uitgevoerd en is bij het bouwen van de tijdlijn teruggegrepen op verzamelde brondocumenten en het onderliggende dossier. Per betekenisvol moment is aangegeven welke documenten als bron zijn gehanteerd. Vervolgens is de tijdlijn aangevuld en verdiept aan de hand van de interviews. In de bestanden van Essenhof zijn ook foto's aangetroffen van werkzaamheden die zijn uitgevoerd. Deze zijn ook gebruikt bij het bouwen van de tijdlijn, maar worden niet als afzonderlijke bron vermeld. Met de gehanteerde aanpak is zo zorgvuldig en volledig als mogelijk gewerkt aan het construeren van de in dit hoofdstuk beschreven tijdlijn met inachtneming van de uitgangspunten van het onderzoek.

2.1.1. 2002-2003 – Haalbaarheidsonderzoek keldergraven begraafplaats Essenhof

In 2002/2003 is door Arcadis een onderzoek uitgevoerd naar de haalbaarheid van keldergraven op Essenhof. Aanleiding hiervoor was een onderzoek van het Sociaal Geografisch Bureau van de gemeente naar de prognose voor het aantal begrafenissen en crematies richting 2015. Uit de prognose blijkt een sterke verwachte stijging van het aantal begrafenissen en een stijging van het aantal bijzettingen in algemene graven.

In een interview wordt aangegeven dat er een capaciteitsprobleem is bij particuliere graven. Er vallen geen grote velden meer vrij door veranderingen in de Wlb. Op termijn zouden velden voor algemene graven (3 in totaal) nodig zijn ten behoeve van particuliere graven. Op een van de velden zouden kelders komen, zodat de andere twee velden vrijkomen voor particuliere graven.

Het haalbaarheidsonderzoek gaat in op de capaciteitsberekening voor algemene keldergraven, verwerking van de vrijgekomen grond en een raming voor de stichtingskosten. In hoofdstuk 6 is een financiële afweging opgenomen van keldergraven ten opzichte van zandgraven. De investering in de keldergrafelementen zijn daarbij "van doorslaggevende betekenis". In het onderzoek wordt benoemd dat het voordeel van keldergraven ten opzichte van zandgraven zit in de manier waarop de kelders kunnen worden gebruikt. Bijzetten en ruimen is eenvoudiger en dus goedkoper. Ook kunnen op hetzelfde oppervlak meerdere bijzettingen plaatsvinden. Er wordt benoemd dat het

voordeel ook zit in de kortere ruimingstermijn. Voor een vergelijkbaar verteringsproces is drie jaar langer nodig in een zandgraf.

In hoofdstuk 7 zijn overige argumenten opgenomen. Wat betreft werkomstandigheden wordt benoemd dat het werk in keldergraven voor een belangrijk deel te mechaniseren is, waardoor het lichter, sneller en schoner is. Het handwerk bij ruiming is aanzienlijk minder. Contact met stoffelijke resten is nagenoeg uit te sluiten. Over het verteringsproces wordt het keldergraf vergeleken met een zandgraf: "door een betere toetreding van licht en de afwezigheid van water zal het verteringsproces beter en sneller verlopen". Over geurhinder wordt beargumenteerd: "door de goede toetreding van lucht kunnen geuren zich gemakkelijker verplaatsen. Door de keldergraven te compartimenteren en te ventileren, bijvoorbeeld middels een koolstoffilter, is geurhinder goed te beheersen". Ten aanzien van de emotionele belasting van medewerkers wordt beargumenteerd: "met name bij ruiming kunnen medewerkers letterlijk en figuurlijk meer afstand nemen". Anders dan bij zandgraven, zo wordt aangegeven, waar met name ruiming confronterend blijven.

De conclusie van het haalbaarheidsonderzoek is dat het project haalbaar is, ondanks een forse, maar verantwoorde investering, vanwege de "vele voordelen die keldergraven opleveren ten opzichte van zandgraven". Het alternatief, zandgraven, is volgens het rapport geen aantrekkelijk alternatief vanwege de ruimtevrage en extra benodigde investeringen wanneer een nieuwe begraafplaats nodig is voor het behalen van de benodigde, geprognosticeerde capaciteit.

In de exploitatieberekening is geen onderscheid gemaakt in verschillende keuzes voor beluchting. Er wordt niet ingegaan op welke inrichting van kelders wordt gebruikt voor de berekening en als onderlegger voor de argumentatie. In het haalbaarheidsonderzoek zijn geen randvoorwaarden voor de inrichting opgenomen om de beoogde verteringstermijn te behalen.

Bron: Haalbaarheidsonderzoek keldergraven begraafplaats Essenhof + interviewverslag.

2.1.2. 16 december 2004 + 2005 – RI&E Essenhof

In de RI&E Essenhof wordt aangegeven welke persoonlijke beschermingsmiddelen (PBM's) worden verstrekt. Daarin worden onder andere genoemd oogbescherming (brillen, gelaatsscherm), veiligheidslaarzen, veiligheidsskleding, handschoenen en stofmaskers. Ook wordt aangegeven dat medewerkers in aanraking kunnen komen met biologische agentia in de vorm van onder andere lijkvocht. Als te nemen maatregel wordt onder andere geformuleerd het toezichthouden op het dragen van PBM's bij het ruimen van graven, het laten tekenen door medewerkers voor het ontvangen en dragen van PBM's, het vastleggen van werkwijzen in werkinstructies waarbij wordt aangegeven wanneer welke PBM's moeten worden gedragen en het bespreken van deze instructies met de medewerkers en het regelmatig geven van voorlichting aangaande biologische agentia.

Ook is een document RI&E conclusies en aanbevelingen 2005 aangetroffen. Vermeld staat dat het document is gebaseerd op en/of onderdeel uitmaakt van een PAGO rapport 2005. Het PAGO rapport zelf zat niet in het dossier. Er wordt onder andere ingegaan op de fysieke en mentale werkdruk die wordt ervaren door medewerkers. Daarbij wordt vermeld dat een significant hoger aantal deelnemers (40%) dan in de referentiegroep aangeeft dat er (bijna) ongelukken plaatsvinden. Op basis daarvan worden een aantal aanbevelingen geformuleerd, zoals bespreken of (aanvullende) trainingen nodig zijn in het omgaan met emotionele belasting, het geven van voorlichting over veilig werken en het opstellen van instructies alsook het inventariseren van (bijna) ongevallen en het treffen van verbetermaatregelen.

In interviews wordt deze RI&E niet herinnerd. Tevens wordt aangegeven dat er geen werkinstructies beschikbaar zijn. Een enkeling verwijst naar het later uitgegeven (2007) handboek 'Veilig en gezond werken op de begraafplaats' van de LOB dat aanwezig is op Essenhof.

Bron: RIE Begraafplaats Essenhof 16-12-2004 + Rie conclusies en aanbevelingen 2005 + interviewverslagen.

2.1.3. 2006 - Aanleg algemeen keldergraven veld V

De betonnen keldergraven worden aangelegd in 2006. In het voorstel voor de raadscommissie van 5 maart 2004 is aangegeven dat de voordelen van keldergraven zijn: grotere capaciteit, betere arbeidsomstandigheden en lagere exploitatielasten. In het voorstel wordt tevens benoemd dat door betere toetreding van lucht en de afwezigheid van water, het verteringsproces beter en sneller zal verlopen.

De raad heeft op 29 juni 2004 besloten om veld V in te richten met algemene keldergraven in vier lagen en heeft hiervoor het benodigde krediet (€ 3.272.000) beschikbaar gesteld. Dit is conform het raadsvoorstel.

Twee andere gemeenten zijn ook bezig met het aanbrengen van keldergraven. In interviews wordt aangegeven dat er een gezamenlijke aanbesteding is geweest door de drie gemeenten. De inrichting van de kelders verschilt per gemeente. Waar bijvoorbeeld een andere gemeente direct een actieve beluchting toepast, heeft Essenhof ervoor gekozen alleen koolstoffilters toe te passen met een pijpje naar buiten. De combinatie van deze beluchtingssystematiek met een grofkorrelige mix van zand en grond zou moeten leiden tot voldoende beluchting in de kelders. In interviews wordt aangegeven dat door de toenmalige directie voor deze vorm van beluchting is gekozen vanwege lagere kosten.

Bron: memo aan college 01042025 + ontwerpbesluit 29 juni 2004 2 + voorstel aanleg keldergraven 5 maart 2004 – tbv commissie wonen en leefbaarheid 2 juni 2004 + raadsvoorstel 6 mei 2004 ondertekend + interviewverslagen.

2.1.4. 26 maart 2009 - Risico-Inventarisatie en –Evaluatie Essenhof gemeentelijke begraafplaatsen & crematorium Gemeente Dordrecht

In 2009 wordt een RI&E uitgevoerd als een update op de RI&E van 2004. Aangegeven wordt welke PBM's beschikbaar zijn, dat getekend is voor persoonlijk ontvangst en dat adembescherming wordt gedragen bij het ruimen van graven. Als te treffen maatregel wordt onder andere geformuleerd dat een checklist moet worden opgesteld en ondertekend ter borging van veilig werken en het voorkomen van ongelukken. Ten aanzien van het werken in het crematorium wordt aangegeven dat stofmaskers aanwezig zijn maar niet altijd worden gedragen. Daar moet beter toezicht op worden gehouden. Een preventiemedewerker is niet conform Arbeidsomstandighedenwet aanwezig en een Arbo-coördinator is niet aangewezen. Dat moet nog gebeuren. Aangegeven wordt dat zich over een periode van ongeveer 2,5 jaar 4 bedrijfsongevallen hebben voorgedaan. Als te treffen maatregel wordt geformuleerd het onderzoeken van de ongelukken en waaraan deze te wijten zijn op basis waarvan tot maatregelen kan worden gekomen, het stellen van een doel om het aantal ongelukken te verlagen en het uitvoeren van "Laatste Minuut Risico Analyses".

In interviews wordt deze RI&E niet herinnerd. Tevens wordt aangegeven dat er geen checklijsten, in de zin van werkinstructies, beschikbaar zijn. Een enkeling verwijst naar het handboek veilig en gezond werken op de begraafplaats van de LOB dat aanwezig was op Essenhof. In interviews wordt niet gerefereerd aan het tekenen voor ontvangst van PBM's. Later in het rapport wordt beschreven wat de arbeidsomstandigheden zijn geweest tijdens de uitvoering van de onderzoeken.

Bron: 2009-03-26 3321 RIE Update Essenhof + toetsing RIE 16-08-2009 + interviewverslagen.

2.1.5. Mei 2011 – Plan van aanpak RI&E

In het dossier is een PvA uit mei 2011 aangetroffen. Niet duidelijk is op basis van welke RI&E dit PvA is opgesteld. Het lijkt meer te gaan om een overzicht van uit te voeren acties op basis van de RI&E van 2009. Zoals: “Verstrekken BPM’s, controle op gebruik hiervan. Werkinstructies vastleggen. Bespreekbaar houden tijdens werkoverleggen”.

Bron: 2011 plan van aanpak Essenhof mei 2011 + 2011-actielijst bij Plan van aanpak RIE

2.1.6. 5 december 2013 - Intern onderzoek graven

In interviews wordt aangegeven dat er in 2011 vermoedens ontstonden dat het lijkverteringsproces niet naar verwachting verliep. Van andere begraafplaatsen wordt begrepen dat de vertering niet goed verloopt. Op Essenhof bestaan dezelfde zorgen. Ook omdat de koolstoffilters toe zijn aan vervanging en dat tegen de verwachtingen in geen lijkklucht waar te nemen is. Men wilde controleren hoe het lijkverteringsproces in de keldergraven verloopt. Ook met het oog op een mogelijk capaciteitsprobleem in de toekomst.

In 2013 is daartoe een keldergraf geopend waarbij de vier lagen uit de kelder zijn gehaald. De vier kisten zijn geopend om de mate van vertering te kunnen zien. In een digitale map van Essenhof zijn formulieren gevonden over elke kist met als datum 5-12-2013 in de bestandsnamen. Elk formulier heeft eenzelfde opzet en elk formulier is geheel ingevuld. Aspecten opgenomen in het formulier, zijn: Datum onderzoek, Veld, Rij, Grafnummer, Begraafplaats, Begraafdatum, Dossiernr. Overledene, Leeftijd overledene, Periode in grafkelder, Kistmateriaal, Staat van de kist, Gebruik lijkhoes, Kleding materiaal, Staat van ontbinding. De begraafdata waren alle vier in 2007. De kisten zijn na het schouwen, gesloten en terug in de kelder geplaatst. Op foto's is te zien dat deels wordt gewerkt met beschermende kleding en zonder mondkapjes.

Het onderzoeken van de kelder vindt plaats na afstemming met de directie van Essenhof, zo wordt in interviews aangegeven. In interviews wordt aangegeven dat de wethouder wordt geïnformeerd over de problematiek. Gekozen wordt voor het verbeteren van de beluchting, inclusief mechanische ventilatie.

In een interview wordt aangegeven in 2013 extern juridisch advies gevraagd te hebben over het mogen openen van graven binnen de wettelijke grafrusttermijn. De adviesvraag is of een graf mag worden geopend ter controle van de lijkvertering waarbij het graf vanaf 2007 in gebruik is met een uitgifte van 15 jaar. In het interview wordt aangegeven dat de extern juridisch adviseur heeft aangegeven dat dit kan, met als overweging dat het niet gaat om een opgraving en dat de beheerder van een begraafplaats dit als beheersmaatregel mag doen. In het interview wordt gewezen op de grootte van de investering en de mogelijke problemen voor capaciteit voor algemene graven op termijn. Van een juridisch advies in 2013 is geen document in het dossier van Essenhof aangetroffen. In andere interviews wordt niet aangegeven dat in 2013 een juridisch advies is ingewonnen.

Bron: memo aan college 01042025 + formulieren vier graven + interviewverslagen.

2.1.7. 19 december 2013 - Intern onderzoek graven

Op 19 december 2013 wordt eenzelfde onderzoek uitgevoerd op een keldergraf. In een interview wordt aangegeven dat hiervoor is gekozen om zeker te zijn van de bevindingen. In de digitale mappen van Essenhof zijn gelijksoortige formulieren aangetroffen, met de datum 19 december 2013. De begraafdata waren alle vier in 2008. Op foto's is te zien dat deels wordt gewerkt met beschermende kleding en zonder mondkapjes.

Bron: memo aan college 01042025 + formulieren vier graven + interviewverslag.

2.1.8. December 2013 - Rapport onderzoek

Gedateerd op december 2013 is een rapport gevonden met als titel: 'Onderzoek naar de lijkvertering in algemene keldergraven op begraafplaats Essenhof in Dordrecht. Notitie voor intern gebruik.'

In het rapport wordt aangegeven dat er in 2006 1054 grafkelders zijn geplaatst die gebruikt worden als algemene (kelder)graven. De grafkelders hebben 4 begraaflagen zodat er ruim 4200 overledenen kunnen worden bijgezet. De uitgiftetermijn van de algemene graven is 15 jaar. In maart 2007 heeft de eerste bijzetting in de keldergraven plaatsgevonden. "De eerste kelders komen dus vanaf maart 2007 in aanmerking voor ruiming. Tussen het moment van de ingebruikname van de eerste grafkelder en december 2013 hebben er ruim 1200 bijzettingen plaatsgevonden. Bij de ontwikkeling van de keldergraven op Essenhof zijn er een aantal zaken van belang geweest om over te gaan van algemene zandgraven naar algemene keldergraven. De volgende argumenten (in willekeurige volgorde en niet uitputtend) hebben invloed gehad op de besluitvorming: arbeidsomstandigheden voor de medewerkers van de begraafplaats tijdens het uitvoeren van de begravingen, de wijze waarop keldergraven na het verstrijken van de uitgiftetermijn geruimd kunnen worden, onderhoud van de grafakker gedurende de uitgiftetermijn van de graven, op termijn een financieel voordeel, grotere begraafcapaciteit dan zandgraven en een betere lijkvertering in keldergraven ten opzichte van de lijkvertering in zandgraven."

Met name het laatstgenoemde argument is een onzekere factor, zo wordt in het rapport aangegeven. De mate van lijkvertering wordt namelijk pas na een langere periode duidelijk. "Op begraafplaats Essenhof was het gebruikelijk om in algemene zandgraven 3-diep te begraven. Tijdens de ruiming van algemene zandgraven die uitgevoerd zijn in 2009 en 2011 bleek dat er bij circa 5% van de overleden sprake was van onvolledige vertering. Door diverse zaken was er adipocirevorming opgetreden. Adipocirevorming kan verschillende oorzaken hebben. Een belangrijke factor voor dit verschijnsel is echter altijd de hoeveelheid zuurstof rondom het begraven lichaam. Of beter gezegd, het onvoldoende aanwezig zijn van zuurstof. Het lichaam verteert dan niet, maar het verzeep. Nu het ruim 6 ½ jaar geleden is dat de keldergraven in gebruik genomen, bestaat bij de bedrijfsleiding van Essenhof de behoefte om te controleren of de lijkvertering naar verwachting verloopt."

Beluchting wordt als een belangrijke factor geïdentificeerd waarna de toenmalige beluchtingsmaatregelen in de keldergraven worden beschreven: "Tijdens de aanleg van de keldergraven op Essenhof is er op 2 verschillende wijze beluchting van de kelders aangelegd. De eerste 2 rijen zijn voorzien van een minimaal stelsel van PVC-pijpen die de kelders onderling met elkaar verbinden. De doorsnede van de pijp is circa 70 mm. De pijp is bovenin, aan het hoofdeinde van de kelder geplaatst. In elke kelder is vervolgens op de pijp een koolstoffilter geplaatst om stankoverlast te voorkomen. De overige kelders zijn aan het hoofdeinde voorzien van een PCV-pijp van 70 mm die als 90° bocht direct in de grond uitkomt. Ook deze kelders zijn inwendig voorzien van een koolstoffilter op de PVC-pijp. De verwachting was dat beide vormen van beluchting voldoende verse lucht (zuurstof) in de grafkelders zou brengen. Sinds de zomer van 2011 zijn er

geen koolstoffilters meer in de grafkelders geplaatst. Proefondervindelijk bleek dat het niet plaatsen van koolstoffilters geen stankoverlast buiten de grafkelders gaf.”

Ingegaan wordt op de uitgevoerde onderzoeken: “Om de voortgang van de lijkvertering te kunnen controleren was het noodzakelijk om enkele grafkelders te openen en de kisten tijdelijk uit de kelder te halen. De kisten zijn geopend en de lijkvertering is beoordeeld. Direct na de beoordeling zijn de kisten weer gesloten en direct ook weer teruggeplaatst in de grafkelder. Vanzelfsprekend is dit onderzoek buiten de openingstijden van de begraafplaats uitgevoerd en waren er niet meer personen bij aanwezig dan diegene die functioneel met het onderzoek belast waren. Er is besloten om 2 onderzoeken uit te voeren. Het eerste onderzoek is uitgevoerd op 5 december 2013. [rijnummer en nummers van graven zijn niet opgenomen vanwege privacyoverwegingen, red.] De overledenen in deze kelder waren op dat moment 6 jaar en 1 maand geleden in de kelder bijgezet. De grafkelders in deze rij zijn onderling verbonden middels de eerder genoemde PVC-pijp van 70 mm.”

Vervolgens wordt het vervolg van de aanpak van het onderzoek beschreven waarna het resultaat van het onderzoek wordt geschetst: “Het onderzoek had als doel om te bepalen hoe de lijkvertering in de algemene grafkelders op begraafplaats Essenhof verloopt. Nadat er 2 grafkelders open gemaakt zijn is gebleken dat er bij 100% van de overledene in deze kelders sprake was van volledige adipocire, verzeping van het lichaam. Deze lichamen zullen bij onveranderde omstandigheden niet verteren maar blijven in de toestand zoals ze nu in de grafkelders liggen. Dit betekent dat er maatregelen genomen moeten worden om de omstandigheden (luchtcirculatie) in de kelders die nog niet in gebruik genomen zijn te verbeteren. Hierdoor kan voorkomen worden dat de overledenen die in de komende tijd bijgezet worden eveneens niet verteren maar verzepen. Daarnaast moet er een oplossing gevonden worden voor het enorme aantal overledenen dat momenteel in de grafkelders is bijgezet, ruim 1200. Er kan vanuit gegaan worden dat deze lichamen (bijna) allemaal als gevolg van adipocirevorming niet verteerd zijn. 15 Jaar na de bijzetting verloopt de uitgiftetermijn van elk algemeen (kelder)graf op Essenhof en moet er tot ruiming overgegaan worden om voldoende begraafcapaciteit te behouden.”

Vervolgens volgt de rapportage van elk van de onderzochte graven op 5 en 19 december.

In interviews wordt aangegeven dat op basis van deze onderzoeken ervoor is gekozen de zuurstoftoevoer bij de toen nog lege keldergraven te verbeteren door de kelders met elkaar te verbinden en mechanische ventilatie te installeren. Aangegeven wordt dat in samenwerking met het gemeentelijke ingenieursbureau wordt gekomen tot de realisatie van de beluchtingsmaatregelen. Hetzelfde bedrijf dat in een andere gemeente de beluchting heeft gerealiseerd, gaat het ook realiseren voor Essenhof.

Bron: Onderzoek naar de lijkvertering in algemene keldergraven op begraafplaats Essenhof in Dordrecht December 2013 + interviewverslagen.

2.1.9. 23 december 2013 tot en met 20 september 2023 – Facturen

43 facturen voor de uitvoering van de beluchtingsmaatregelen, het aanleggen van een elektrakabel, een factuur voor de voedingskabel, facturen voor de huur van apparatuur ten behoeve van de beluchtingsmaatregelen en facturen voor diverse aankopen (werkschoenen, lijm, kabelbinder, slijpschijf etc.) en voor ingenieurswerkzaamheden ten behoeve van de beluchtingsmaatregelen

Bron: facturen.

2.1.10. 2014 (mogelijk 2013)-2016 – Medewerkers worden onwel in de kelders

In interviews wordt aangegeven dat medewerkers die werken in de kelders, onwel worden. Niet herinnerd wordt hoe vaak dit heeft plaatsgevonden en wanneer dit heeft plaatsgevonden. Uit documenten is dit ook niet te herleiden. Aangegeven wordt dat als werkwijze wordt gehanteerd om een kelder open te leggen voordat aan werkzaamheden wordt begonnen en dat met een bladblazer lucht in de kelder wordt geblazen. In meerdere interviews, vooral met uitvoerende medewerkers, wordt aangegeven dat meerdere keren is gevraagd om het zuurstofgehalte en de mogelijke aanwezigheid van (giftige) gassen in kelders te onderzoeken, maar dat dit niet is gebeurd. In andere interviews, vooral met andere (leidinggevende) medewerkers, wordt aangegeven dat bleek dat als bij het openmaken van een kelder voldoende ontluchting en beluchting wordt toegepast door het eerder te openen en het gebruiken van de bladblazer, daar geen aanleiding voor was. Er is geen meetapparatuur beschikbaar en er wordt geen gebruik gemaakt van meetapparatuur om het zuurstofgehalte in de kelders te meten en om te meten of er (giftige) gassen in de lucht in de kelders zitten.

Bron: interviewverslagen.

2.1.11. 20 januari 2014 - Bedrijfsbrede RI&E (inclusief BHV-RI&E) Deel 1: Inventarisatie + Deel 2: Plan van Aanpak

In 2014 wordt een RI&E uitgevoerd. Daarin wordt aangegeven dat: "De belangrijkste veiligheids- en gezondheidsrisico's treden op bij of worden gevormd door:

- Ontbreken van een op schrift gesteld Arbobeleid met de daarbij behorende doelstellingen;
- Lichamelijke belasting;
- Onvoldoende veiligheidsbewustzijn bij medewerkers;
- Onvoldoende (arbo)voorlichting aan (nieuwe) medewerkers.

Essenhof heeft geen beschikking over een op schrift gesteld algemeen en actueel Arbobeleidsplan. Wel is er vanuit de gemeente Dordrecht een gezondheidsbeleid opgesteld voor de periode van 2013-2015 waarbij enkele doelstellingen zijn vastgesteld o.a. terugdringing verzuim, verhoging medewerkertevredenheid en daarmee een verhoging van de arbeidsproductiviteit en inzicht in redenen uitstroom. Essenhof valt als dienst onder de gemeente Dordrecht en wordt hierin ook meegenomen. Verder wordt er voornamelijk ad hoc gereageerd op arboknelpunten. Heldere beleidsdoelstellingen t.a.v. arbozaken zijn voor Essenhof in het bijzonder echter onvoldoende vastgesteld. Er is een beleidsmedewerker (tevens Hoofd BHV) als preventiemedewerker aangewezen. Hiermee is niet gesproken tijdens de inventarisatie. Er is een specifieke Arbocatalogus voor de Crematoria opgesteld. Geadviseerd wordt om de inhoud van deze catalogus te bestuderen en te gebruiken als richtlijn voor goede praktijksituaties."

Over PBM's wordt het volgende aangegeven, zonder dat adembescherming wordt genoemd:

"De medewerkers van de afdeling Groen hebben specifieke buitenkleding voor hun onderhoudswerkzaamheden aan het terrein (o.a. groenvoorziening) en hebben o.a. handschoenen, gehoorbescherming en een zaagbroek ter beschikking indien zij snoeiwerkzaamheden moeten verrichten. De registratie en uitgifte van de persoonlijke beschermingsmiddelen (PBM) behoort bij het takenpakket van de preventiemedewerker. De spullen van de ovenist worden door het Hoofd Uitvaarten gecontroleerd en geregistreerd. De medewerkers van de afdeling Groen vallen onder het hoofd Beheer en deze is verantwoordelijk voor de uitgifte en registratie van deze beschermingsmiddelen. Het geven van voorlichting over het gebruik en toezicht houden op het juiste gebruik gebeurt nu niet / onvoldoende gestructureerd. Persoonlijke beschermingsmiddelen dienen (periodiek) jaarlijks gekeurd te worden. Registreer deze gegevens."

Omtrent gevaarlijke stoffen en biologische agentia wordt in de rapportage ingegaan op 'binnen de gebouwen'. Er wordt in de rapportage niet ingegaan op gevaarlijke stoffen en biologische agentia bij het buitenwerk, zoals (op)graven, besloten ruimtes als keldergraven, etc.

Vermeld wordt dat er voor Essenhof in 2012 en 2013 geen ongevallen/incidenten zijn gemeld.

Aangegeven wordt in het PvA: "Essenhof heeft geen opleidingsplan op het gebied van veiligheid en gezondheid. Ook wordt er aan het overige personeel weinig aan instructie en voorlichting op het gebied van veiligheid en gezondheid gedaan. Medewerkers worden onvoldoende actief / gestructureerd geïnformeerd over het gebruik van persoonlijke beschermingsmiddelen."

Bron: 2014 RI&E Essenhof deel 1 def + 2014 RI&E Essenhof deel 2 PvA def

2.1.12. 16 september 2014 - Raadsbesluit Noodzakelijke en onontkoombare investeringen in Essenhof

De raad besluit tot een kredietvoting van onder andere € 35.000 ter financiering van de luchtbehandelingsinstallatie voor de algemene keldergraven op de Essenhof. Als onderbouwing voor de kredietaanvraag is opgenomen: "Luchtfilters algemene keldergraven: Bij de aanleg van de algemene keldergraven in 2006 is ten aanzien van de ventilatie een beslissing genomen die niet tot het beoogde resultaat heeft geleid. Begin 2014 is door nader onderzoek gebleken dat de ventilatie onvoldoende is en dat dit ernstige consequenties heeft voor de lijkvertering. Dit betekent dat onmiddellijk maatregelen genomen moeten worden. Na deskundig onderzoek en marktoriëntatie is gekozen voor geforceerde beluchting van de kelders, te realiseren door de aanleg van een luchtbehandelingsinstallatie."

Bron: 2014 08 26 Collegevoorstel & -besluit 1263156 Noodzakelijke en onontkoombare investeringen in Essenhof

2.1.13. 13 november 2014 - Intern onderzoek graven + rapport

In de digitale mappen van Essenhof zijn gelijksoortige formulieren gevonden van een onderzoek van graven zoals uitgevoerd in december 2013. De begraafdata waren alle vier in 2013. In interviews wordt ook gerefereerd aan dit onderzoek. Op foto's is te zien dat deels wordt gewerkt met beschermende kleding en zonder mondkapjes.

Van het uitgevoerde onderzoek is verslag gedaan in een rapport dat is gedateerd op november 2014 met als titel: 'Vervolgonderzoek (13 november 2014) naar de lijkvertering in algemene keldergraven op begraafplaats Essenhof in Dordrecht. Notitie voor intern gebruik'.

Er wordt teruggegrepen op het eerder onderzoek in december 2013: "In december 2013 heeft er een eerste onderzoek plaatsgevonden naar de lijkvertering in algemene keldergraven op begraafplaats Essenhof in Dordrecht. De uitkomsten van dit onderzoek waren verontrustend. Zij gaven aanleiding om actie te ondernemen om de omstandigheden in de grafkelders te verbeteren zodat een goede lijkvertering mogelijk is. Tijdens het onderzoek in 2013 bleek dat er vanuit de grafkelders onvoldoende luchtwisseling met de buitenlucht was. De luchtwisseling is essentieel voor de vertering van de lichamen. Tijdens het verteringsproces is de beschikbaarheid van voldoende lucht (zuurstof) een van de belangrijkste elementen. Door de constructie van de grafkelders zoals deze op Essenhof is toegepast, wordt de luchtwisseling echter ernstig belemmerd. Met enkele ingrepen is de luchtwisseling bij de grafkelders die nog in gebruik genomen moeten worden echter te verbeteren. Hiertoe zijn een aantal maatregelen genomen. Bij de grafkelders die reeds in gebruik genomen voor het onderzoek in 2013 is het niet mogelijk om de beluchting van elke individuele grafkelder te verbeteren zonder elke grafkelder te openen. Naast het openen van de grafkelders moeten

ook de kisten met overledenen tijdelijk uit de grafkelders genomen worden voor technische ingrepen om de luchtcirculatie tussen de grafkelders op gang te brengen. Besloten is om deze actie niet uit te voeren. Deze grafkelders zullen na de eerste ruiming technisch aangepast moeten worden om in de toekomst ook in de deze kelders een ongestoorde vertering mogelijk te maken.”

Er worden drie maatregelen beschreven die getroffen worden om de beluchting te verbeteren. Dat betreft het openmaken van de bestaande uitsparingen in de wanden van de kelder. Tevens moeten de eerste en de laatste grafkelder van elke rij een verbinding met de buitenlucht hebben om een ongestoorde luchtuitwisseling te garanderen. Daarvoor is in de wand van de laatste grafkelder van de rij een gat gezaagd waarin een beluchtingspijp is aangebracht. In de wand van de eerste grafkelder van de rij is een gat waarop een beluchtingspijp is aangesloten die uitkomt in een ondergrondse verzamelput. De put is aangesloten op een mechanische ventilator die de lucht actief door de grafkelders heen trekt. Om stankoverlast te voorkomen is een filter aangebracht.

Aangegeven wordt dat in december 2013 de eerste bijzetting in een beluchte grafkelder heeft plaatsgevonden. “Vervolgens zijn de begraafplaatsen en de grafkelders op volgorde in gebruik genomen. Gedurende de zomermaanden was er enkele malen sprake van stankoverlast bij de keldergraven. Op dat moment waren de grafkelders wel onderling verbonden wat luchtcirculatie betreft, maar er was nog geen luchtfilterinstallatie aangesloten. Dit verklaarde de stankoverlast. De lucht van de ontbindende lichamen (stankoverlast) gaf echter aan dat de lijkvertering in deze grafkelders wel op gang kwam. Ook de aanwezigheid van vliegjes rondom de keldergraven was hiervan een signaal. Om te controleren of de signalen klopten is besloten om de eerste grafkelder van de rij die in gebruik genomen was te openen en te controleren of de vertering op gang gekomen was te controleren. Hiertoe is dezelfde procedure gevolgd als tijdens het onderzoek in december 2013. De kisten werden een voor een uit de kelder verwijderd, de positie van de kist in de kelder werd op de kist gemarkeerd en de kist werd geopend. Na de controle op de ontbinding zijn de kisten direct weer gesloten en op de juiste begraafplaats in de grafkelder terug geplaatst. Vanzelfsprekend is dit onderzoek buiten de openingstijden van de begraafplaats uitgevoerd. De resultaten van dit onderzoek waren hoopvol. De vertering was bij alle lichamen in ongeveer gelijke mate op gang gekomen.”

Bron: formulieren vier graven + Data onderzoek lijkvertering in keldergraven + Vervolgonderzoek lijkvertering in algemene keldergraven (1) + interviewverslagen.

2.1.14. Maart 2015 - Overleg Essenhof-LOB

In een document met een overzicht van onderzoeken (zie 20 december 2017) staat een ‘overleg onderzoek i.s.m. LOB’ opgenomen. In documentatie is hierover verder niets te vinden.

In interviews wordt aangegeven dat in deze periode contact is geweest tussen LOB en Essenhof. Aangegeven wordt dat LOB is benaderd door een bedrijf naar aanleiding van de publicatie van een boekje over begraven. In een interview wordt aangegeven dat het bedrijf bezig is met een onderzoek naar probiotica voor het verteringsproces. Aangegeven wordt dat het bedrijf vraagt naar begraafplaatsen waar de problematiek speelt bij keldergraven waarna het contact met Essenhof wordt gelegd. In een interview wordt aangegeven dat Essenhof de LOB heeft gevraagd om te helpen bij de aanpak van deze problematiek waarna aangehaakt is op een al lopend onderzoek bij twee andere begraafplaatsen. Dat waren zandgraven. Voor het bedrijf was het een voordeel dat ze het onderzoek konden uitbreiden met keldergraven, zo wordt aangegeven, en voor Essenhof was het een voordeel dat ze mee kunnen doen zonder daaraan kosten verbonden zijn.

Bron: Data onderzoek lijkvertering in keldergraven + interviewverslagen.

2.1.15. 5 maart + 16 maart 2015 - (Ondertekende memo) portefeuillehoudersoverleg Essenhof

In februari 2025 wordt in de kluis van Essenhof een memo aangetroffen. Het is een memo ondertekend op 16 maart 2015 door toenmalige directeuren. De memo geeft weer wat ingevolge de memo op 5 maart 2015 is besproken met de toenmalige bestuurder. De memo is opgesteld als een verslag van het overleg. Uit het dossier en de interviews blijkt niet dat er ter voorbereiding op het overleg documenten zijn gedeeld. Niet blijkt dat de memo met de bestuurder is gedeeld en de memo door alle betrokkenen is vastgesteld. De bestuurder geeft aan de memo niet te kennen, niet geïnformeerd te zijn dat er een memo zou worden en zijn opgesteld, niet geïnformeerd te zijn dat de memo is ondertekend, dat niet kan worden geverifieerd of de inhoud van de memo klopt en in ieder geval een aspect niet is opgenomen in de memo.

Onderstaand wordt de memo integraal weergegeven waarbij namen onzichtbaar zijn gemaakt en de ondertekening van de memo is weggeknipt.

Memo

Portefeuillehouders overleg Essenhof

datum: donderdag 5 maart 2015

aanwezig: [REDACTED]

onderwerp: lijkvertering algemene keldergraven

[REDACTED] meldt tijdens dit overleg de volgende situatie aan de portefeuillehouder:

Beluchting keldergraven

Op de Essenhof is in 2006 bij de aanleg van de algemene keldergraven op Veld V gekozen voor een zeer minimale beluchtingstechniek, waardoor niet of nauwelijks luchtuitwisseling in de grafkelders heeft plaatsgevonden. Bij een intern onderzoek eind december 2013 is gebleken dat dit ernstige gevolgen heeft gehad voor de lijkvertering.

Wanneer er onvoldoende zuurstof aanwezig is rondom de overledene komt de vertering namelijk niet op gang. Er treedt adipocirevorming op, het lichaam verteert dan niet, maar verzeept. Op het moment van onderzoek waren ruim 300 grafkelders in gebruik, waar in de periode van eind 2007 tot december 2013 ruim 1200 overledenen zijn bijgezet. Het interne onderzoek heeft tot de conclusie geleid dat bij 100% van de aanwezige overledenen het lijkverteringsproces niet op gang was gekomen, met volledige adipocirevorming / verzeeping als gevolg.

Begin 2014 zijn onmiddellijk maatregelen genomen om de zuurstoftoevoer bij de nieuw te begraven overledenen te borgen door de luchtuitwisseling in de keldergraven te verbeteren. Daarnaast is in september 2014 mechanische ventilatie geïnstalleerd. Daardoor is de vertering van de overledenen die vanaf januari 2014 zijn bijgezet nu goed op gang gekomen – zo bleek na een vervolgonderzoek.

Het probleem is nu dat aan het alsnog op gang brengen van de lijkvertering van de 1200 eerder genoemde overledenen niets gedaan kan worden zonder maatregelen te nemen die de grafstruik en de integriteit van alle stoffelijke resten zeer ernstig zouden verstoren en die tevens onacceptabel en onuitvoerbaar zijn met het oog op het respect voor en welzijn van de nabestaanden en de medewerkers.

Bacterieel onderzoek

Essenhof heeft daarom de hulp ingeroepen van de Landelijke Organisatie van Begraafplaatsen (LOB). De LOB is sinds twee jaar een samenwerkingsverband aangegaan met het bedrijf [REDACTED] dat gespecialiseerd is in de ontwikkeling van bacteriële reinigingsmiddelen en probiotica. [REDACTED] wil graag een bacteriestam ontwikkelen die ingezet kan worden om de lijkvertering op natuurlijke, biologisch en ethisch verantwoorde wijze op gang te helpen brengen, wanneer deze door adipocirevorming is gestagneerd en/of uitgebleven. Hiervoor zijn niet alleen laboratoriumproeven nodig, maar is het juist van belang te onderzoeken of de betreffende bacteriën ook "op locatie" in de praktijk hun werk doen.

Inmiddels zijn reeds twee andere gemeentelijke begraafplaatsen in Nederland betrokken bij dit onderzoek. Hier gaat het om onverteerde lijken in algemene zandgraven. De resultaten zijn hier tot nu toe niet negatief, maar wel minimaal. Essenhof is nu door de LOB gevraagd om mee te doen aan een vervolgonderzoek in de algemene keldergraven – waarbij nieuwe probiotica worden getest in een andere omgeving. Essenhof wil graag meedoen aan dit onderzoek. Er is immers geen oplossing voor het hierboven geschetste probleem, dus deelname is eigenlijk de enige kans op een mogelijke oplossing voor de 1200 onverteerde lijken in de toekomst.

Uitvoering

Het onderzoek betekent in de praktijk het volgende: Twee verschillende grafkelders met daarin vier overledenen worden geopend. Bij alle stoffelijke overschotten afzonderlijk worden de probiotica (in de vorm van een beetje vloeistof) "toegediend". Bij een derde grafkelder (die ook opengaat) dienen de daarin aanwezige overledenen als "controlegroep". De kisten worden daarna weer teruggeplaatst; de kelders gesloten en de grafbedekking in de oorspronkelijke staat teruggebracht. Alle activiteiten worden geregistreerd. Na zes maanden wordt gepeild (visueel, maar ook middels proefmonsters van de bacterieontwikkeling) of er vertering op gang is gekomen. Gedurende twee jaar worden de betreffende graven elk halfjaar onderzocht en worden op basis van de dan

aanwezige bacteriën zo nodig steeds aanpassingen gedaan aan de gekweekte en te doseren probiotica ten einde een zo gunstig mogelijk resultaat te bereiken.

Juridisch

Essenhof heeft juridisch advies ingewonnen over de rechtmatigheid van het onderzoek. Wordt de grafgruist geschonden? Is hier sprake van grafschennis? Het antwoord hierop is nee. Het onderzoek is niet strijdig met de Wet op de lijkbezorging.

De beheerder van een begraafplaats heeft tot taak en als verantwoordelijkheid de grafgruist te bewaken, maar dient ook zorg te dragen voor een gezonde lijkvertering. Alle omstandigheden die dit verhinderen moeten zoveel als mogelijk worden weggenomen.

In dit opzicht ligt dit onderzoek in het verlengde van deze wettelijke taak. Als het daarvoor nodig is een graf(kelder) te openen dan mag dat altijd. Dit is namelijk iets anders dan het opgraven van een lijk (waarvoor een vergunning nodig is) of het ruimen van een graf (na het aflopen van de wettelijke grafgruist termijn).

Ook in ethische zin zijn er – mede gezien het doel dat ermee wordt beoogd – geen bezwaren te bedenken tegen de bevordering van een natuurlijke bacteriehuishouding in het graf cq de blootstelling van stoffelijke overschotten aan het betreffende middel.

Geheimhouding

Op de Essenhof is ook uitgebreid gesproken met de medewerkers van het team Grafwerk & groenbeheer. Zij zullen immers de graven moeten openen en sluiten en dit uiterst onaangename karwei moeten uitvoeren. Zij zien echter het belang van het onderzoek en zijn bereid dit te doen. Daarbij is uitgebreid aan de orde gekomen dat deze situatie dusdanig gevoelig ligt dat er gekozen moet worden voor strikte geheimhouding.

[redacted] heeft de betrokken medewerkers gevraagd of ze hiermee kunnen "leven". De hedendaagse cultuur op de Essenhof is immers dat er altijd openheid van zaken moet zijn en men moet niet het gevoel krijgen dat hier iets plaatsvindt dat eigenlijk niet door de beugel kan. In dit geval is de Essenhof van mening dat deelname aan het onderzoek mag en zelfs wenselijk is, maar ook dat wanneer hieraan bekendheid wordt gegeven of wanneer dit anderszins in de openbaarheid komt, dit zeer veel onnodig leed kan veroorzaken bij de nabestaanden en tot grote emoties en media-aandacht kan leiden in Dordrecht.

Daarom kiest de Essenhof ervoor om het onderzoek tijdens de sluitingstijden van de begraafplaats uit te voeren en de nodige voorzorgsmaatregelen te treffen om geen aandacht op de betreffende graven te vestigen. Daarnaast hebben alle betrokkenen (dus ook de LOB, [redacted] en de andere betrokken begraafplaatsen) een geheimhoudingsplicht.

Verantwoordelijkheid portefeuillehouder

[redacted] heeft bovenstaande reeds met [redacted] besproken en vraagt nu ook aan [redacted] of hij met deze aanpak kan leven. De wethouder zegt dat hij dit kan en is van mening dat dit primair een Essenhof-aangelegenheid is, die ligt op het terrein van de interne bedrijfsvoering.

[redacted] en [redacted] beamen dit, maar benadrukken dat hij als bestuurder ook verantwoordelijk is, wanneer er onverhoopt toch iets bekend wordt of naar buiten komt van deze activiteiten. Dat kan dan grote opschudding geven en – hoe goed de keuze voor dit onderzoek ook te verdedigen is – het ligt extreem gevoelig.

Om die reden vraagt [redacted] of [redacted] dit onderzoek wil melden in het College van B&W zodat men gezamenlijk op de hoogte is. [redacted] vindt dit niet nodig. Dat kan immers weer tot allerlei nieuwe vragen en onduidelijkheden leiden. Of tot onnodige onrust. Je kunt elkaar ook teveel informatie verstrekken, zegt hij.

Dit laatste kan zo zijn, stelt [redacted], maar daarbij wijst zij opnieuw op de extreme gevoeligheid van deze zaak en vraagt zij wederom of het verstandig is om dit niet aan College te melden. [redacted] blijft bij zijn besluit, waarna dit onderwerp wordt afgesloten.

In een interview wordt aangegeven dat de memo op in ieder geval een onderdeel niet het juiste en/of volledig beeld geeft. Aangegeven wordt dat het gaat het om een proef. En dat het college geïnformeerd zou worden op het moment dat de uitkomsten van de proef bekend zijn en (mogelijk) breder toegepast zou gaan worden. Oftewel, niet op dat moment maar wel later informeren.

In een interview wordt aangegeven dat de gemeentesecretaris bij dit overleg aanwezig was. In de memo staat de gemeentesecretaris niet vermeld als aanwezig. In andere interviews wordt aangegeven dat de gemeentesecretaris niet bij dit overleg aanwezig was.

Voor zover uit collegeagenda's en -verslagen is te achterhalen, heeft in deze periode geen terugkoppeling in het college over deze problematiek plaatsgevonden. Dit wordt ook aangegeven in interviews.

In een reactie gegeven per mail wordt aangegeven dat het gesprek niet herinnerd kan worden, maar dat zich wel voorgesteld kan worden dat het overleg is gegaan zoals beschreven in de memo. Aangevend dat nadere feiten en informatie over de kwestie niet bekend zijn.

In een interview en een per mail gegeven reactie wordt aangegeven dat de memo mogelijk is ondertekend om te expliciteren dat ambtelijk is geadviseerd het college te informeren en dat de wethouder de uiteindelijke afweging maakt en op dat moment het college niet informeert. Niet omdat er iets oneerbaars gebeurde, zo wordt aangegeven. Wel om een antwoord te hebben wanneer er vragen komen over het openen van kelders.

Er zijn geen geheimhoudingsverklaringen aangetroffen in het dossier. In interviews wordt aangegeven dat in een overleg met betrokken medewerkers wordt uitgelegd dat het proces van vertering niet goed verloopt en dat het uit te voeren onderzoek wordt toegelicht. Aangegeven wordt dat mondeling geheimhouding is gevraagd en/of afgesproken, vooral om nabestaanden en collega's niet nodeloos te belasten. Aangegeven wordt dat tijdens het overleg wordt aangegeven dat de burgemeester en wethouder akkoord zijn. In een ander interview wordt dat niet herinnerd. Herinneringen over de precieze bespreking verschillen. Er is geen documentatie over beschikbaar. Sommigen geven aan het gevoel te hebben dat iets wordt gedaan wat eigenlijk niet kan, maar wat wel gedaan moet worden omdat het nodig is.

Er is geen document aangetroffen in het dossier van Essenhof met daarin het juridische advies. In interviews wordt aangegeven dat de juridische onderbouwing is gebaseerd op de eigen opgebouwde ervaring en kennis en dat voor de zekerheid aan een extern juridisch adviseur is gevraagd of de uit te voeren onderzoeken mochten. Die vraag is bevestigend beantwoord, zo wordt aangegeven. Aangegeven wordt dat het de verantwoordelijkheid van de beheerder van de begraafplaats is om zorg te dragen voor een respectvolle grafrust met inbegrip van een gezonde lijkvertering. Aangegeven wordt dat het geen opgraving betreft waardoor geen vergunning nodig is. Opgraven gaat, zo wordt aangegeven, om het geven van een andere bestemming waarvan in dit geval geen sprake is. Het gaat om technisch beheer, ook wat betreft het toebrengen van stoffen om de vertering te bevorderen. Aangegeven wordt dat het als onwenselijk en onethisch wordt beschouwd om een stoffelijk overschot niet de gelegenheid te bieden om op natuurlijke wijze te verteren of bij stagnatie van deze vertering deze niet alsnog op natuurlijke en milieu hygiënisch verantwoorde wijze proberen te bevorderen. In andere interviews wordt aangegeven dat de uitgevoerde onderzoeken niet te verantwoorden zijn binnen de verantwoordelijkheid van de beheerder. Op de onderliggende juridische overwegingen wordt uitgebreider ingegaan in het volgend hoofdstuk.

Bij de juridisch adviseur hebben we nagevraagd of en welke adviesvraag is gesteld en wat daarop het antwoord is. Het betreft een juridisch adviseur die door veel gesproken betrokkenen wordt geduid als een expert en autoriteit op het vlak van begraafplaatsen en relevante wet- en regelgeving. In antwoord op onze vraag wordt aangegeven van Essenhof zelf geen directe adviesvraag te hebben ontvangen. Wel is in die periode (februari 2015) per mail een vraag vanuit LOB gesteld. Dat is de enige correspondentie over deze kwestie, zo wordt aangegeven. Op dat moment is bij de adviseur niet bekend dat het om Essenhof gaat, zo wordt aangegeven. Achteraf gezien, gaat het in zijn ogen over Essenhof.

Daarbij in de reactie op onze vraag aantekendend dat er binnen de kringen van beheerders van begraafplaats al lange tijd zorgen bestonden – en waarschijnlijk nog bestaan – over een ongestoorde vertering van begraven lichamen: “Ik herinner mij die zorgen al uit de tweede helft van de jaren '80 van de vorige eeuw. Ik was toen werkzaam bij het ministerie van BZK als senior beleids- en wetgevingsjurist die o.a. de Wet op de lijkbezorging in behandeling had. Daar kreeg ik voor het eerst met deze materie van doen. Ik was destijds ook lid van een interdepartementale werkgroep die de Inspectierichtlijn lijkbezorging van de Geneeskundige inspectie van de volksgezondheid voor het milieu schreef.

Onvolledige lijkvertering was een van de zorgen van de werkgroep. Er werden diverse voorstellen besproken om de vertering weer op gang te kunnen brengen, wanneer sprake was van adipocirevorming. Sommige ideeën, zoals het maken van gaten in de adipocire lichamen, werden als onethisch afgewezen. Andere, zoals het korte tijd aan de buitenlucht blootstellen en ondiep herbegraven van lichamen, werden geaccepteerd. Opties zoals het bewerken van lichamen met externe stoffen werden ook kort besproken. Het gebruik van ongebluste kalk werd als onethisch afgewezen, maar het toevoegen van bepaalde bacteriën of soortgelijke biologische oplossingen werden mogelijk geacht. Maar daar was geen ervaring mee en dat idee heeft daarom de richtlijn in 1991 niet gehaald. Eind jaren '90 was ik voorzitter van de LOB. Toen kwam deze materie ook met enige regelmaat weer ter sprake. Er is in die periode, eind jaren '90 of begin jaren '00, aan het ministerie van BZK gevraagd of zij een onderzoek naar slechte lijkvertering en methoden om deze te verhelpen mee zou willen opzetten en financieren. Dat verzoek van de LOB werd afgewezen. Misschien is daar in het archief van de LOB nog iets van terug te vinden. Ik vermoed dat de aanvraag door de toenmalige consultant [naam persoon] is gedaan. Misschien ook alleen maar in een mondeling overleg. Met deze achtergrond was de vraag op 2 februari 2015 geen verrassing voor mij. Ik had al vaker over deze problematiek nagedacht en kon onmiddellijk reageren. Ik heb de vraag en mijn reactie nu ook nog eens nagelezen en zou ook anno 2025 hetzelfde antwoord gegeven hebben."

De vraag die vanuit LOB is gesteld, is:

"De LOB is in samenwerking met een laboratorium en een bedrijf bezig een middel op bacteriële basis te ontwikkelen dat het stagnerende of niet op gang gekomen verteringsproces van lijken alsnog activeert. Als consultant merk ik dat er waarschijnlijk meer begraafplaatsbeheerders met het probleem van stagnerende vertering kampen dan jij en ik weten. Het doel is niet om een milieu waarin het gewenste proces niet goed verloopt als het ware te overrulen, door al bij voorbaat zo'n middel toe te voegen. Het doel is vooral om situaties waarbij achteraf blijkt dat vertering stagneert, dit alsnog op gang te krijgen. We doen al enige tijd proeven bij enkele begraafplaatsen op dit gebied. Het is nog te vroeg voor conclusies, maar ik ben voorzichtig positief. Deze meewerkende begraafplaatsen hebben de beschikking over wat achteraf gelegen graven, waarbij de grafrechten al lang en breed zijn verlopen en het graf al niet meer als zodanig herkenbaar is. Weet even dat deze onderzoeken niet openbaar gemaakt zijn. Ik vertel je dit dan ook in vertrouwen. Als aanvulling op dit onderzoek is het nodig dat ook keldergraven, waarbij soms hetzelfde probleem zich voordoet, bij het onderzoek worden betrokken. Wij hebben inmiddels contacten met een beheerder van een grote begraafplaats, die graag aan dit onderzoek wil meewerken. Niet in de laatste plaats omdat is gebleken dat er capaciteitsproblemen dreigen te ontstaan, nu is gebleken dat het verteringsproces stagneert. Het punt is echter - en nu kom ik tot de kern van dit verhaal - dat de wettelijke grafrusttermijn van deze algemene graven nog niet zijn verlopen: op dit moment zijn er 7 à 8 jaren verstreken. Ondanks dat wil de beheerder (en de verantwoordelijken van deze begraafplaats) meewerken aan dit onderzoek. Wat houdt dit onderzoek precies in? Twee keer per jaar dient gedurende een periode van 2 jaren het graf te worden geopend voor toediening van een proefmiddel c.q. voor observatie. Bij keldergraven overigens is dit technisch gezien vrij eenvoudig uit te voeren. De vraag is, wat zijn de juridische haken en ogen. Mág een beheerder in de geschetste situatie meedoen aan het onderzoek door na ca. 8 jaar grafrusttermijn enkele algemene graven te openen? Zou je kunnen aangeven waar de juridische grenzen of wellicht de juridische zones liggen?"

Het antwoord op de vraag is:

"Ik juich een dergelijk onderzoek zeer zeer zeer toe! Uiteraard behandel ik deze mail vertrouwelijk en zal ik derden ook niets over dit (soort) onderzoek vertellen. Fijn dat de eerste bevindingen goede verwachtingen geven!

Wat de juridische vraag betreft: ik zie er geen enkel probleem in als de beheerder van een keldergraf de kelder met enige regelmaat opent om te kijken hoe het met de vertering gesteld is. Ook als pas 7 of 8 jaar geleden kisten in de kelder zijn geplaatst.

We hebben wettelijk alleen te maken met het verbod om graven te ruimen binnen 10 jaar. Dat noemen we de grafrust en het respecteren van de grafrust. Wat verboden is, is niet alleen ruimen binnen 10 jaar, maar ook het opgraven van een lijk zonder vergunning. Maar dat is hier toch ook niet aan de orde, als alleen een middel op bacteriële basis dat het stagnerende of niet op gang gekomen verteringsproces van lijken alsnog activeert, wordt toegevoegd.

Vergelijkbaar vind ik bijvoorbeeld de vraag of een monumentale grafkelder of een mausoleum mag worden gerestaureerd, terwijl er nog lijken in liggen en vooral als er nog lijken in liggen die korter dan 10 jaar geleden zijn bijgezet. Het antwoord is dan 'ja', als die lijken tijdelijk ergens anders worden bewaard. In een ander graf of desnoods in een container. Ja, de beheerder mag dan het graf openen en daar werkzaamheden (laten) verrichten. Ik zie dat als een onderdeel van het beheer.

Hier gaat het om een breder doel, onderzoek in het algemeen belang. Het openen van het graf zie ik helemaal niet als probleem. Dat kan de beheerder altijd. Het volgen van de mate van ontbinding is ongebruikelijk, maar niet onmogelijk of onwettig. Er is wel de ethische vraag of je 'iets' aan stoffelijke resten mag toevoegen om de vertering te verbeteren. Persoonlijk denk ik van wel. De wetgever heeft hier niets over bepaald. Ook vanuit de jurisprudentie is mij niets bekend. Natuurlijk moeten de proefnemingen en de omstandigheden goed worden beschreven en gedocumenteerd. Maar dat hoef ik je niet te vertellen."

Bron: verklaring directeurs - scan_20250224104953 + interviewverslagen/reactie per mail + reactie per mail op vragen t.a.v. juridisch advies (incl. bijgevoegd mailbericht)

2.1.16. 16 april 2015 - Werkoverleg team grafwerk en groenbeheer

Het team graf en groenbeheer (GG) voert de werkzaamheden uit bij graven en in het kader van groenbeheer. Medewerkers uit dit team zijn belast met de uitvoering van de uit te voeren onderzoeken, opgravingen etc. In de actielijst van het overleg van het team wordt vermeld: "Test keldergraven: er zullen 3 kelders opgemaakt worden op 29-4."

Bron: Actielijst team Grafwerk en groenbeheer 16-4-2015.

2.1.17. 28/29 april 2015 - Onderzoek graven

Blijkens de actielijst van het team grafwerk en groenbeheer heeft op 28/29 april 2015 onderzoek plaatsgevonden. In een digitale map van Essenhof staan 12 formulieren, een voor elke kist, met 28 april in de bestandsnaam. De formulieren hebben eenzelfde opzet als de formulieren gebruikt bij de eerder uitgevoerde onderzoeken in 2013 en 2014. Op alle formulieren staat als jaar van begraven 2007 aangegeven.

In meerdere interviews wordt de werkwijze beschreven: Er is een kelder uitgekozen gelet op de mogelijkheid voor het plaatsen van de kraan en het netjes kunnen maken van de graven. Eventuele monumentjes, beplanting en de betonnen plaat zijn verwijderd. Een medewerker gaat de kelder in om de banden van de kraan vast te maken aan de platen. Vervolgens zijn de platen met de kist uit het graf getild en aan de zijkant gezet. Vervolgens is de deksel van de kist verwijderd. Kistbekleding is in sommige gevallen aan de kant gedaan. Aangegeven wordt dat een medewerker van het bedrijf brengt de probiotica aan. De kist wordt weer dichtgemaakt en de volgende kist wordt uit het graf getild. Na afronding van de behandeling zijn de kisten teruggeplaatst alsook de betonnen plaat en eventuele monumenten. Tijdens het onderzoek worden foto's gemaakt ter verslaglegging.

In interviews is aangegeven dat hierbij aanwezig zijn: medewerkers van Essenhof, medewerkers van het bedrijf en iemand van LOB. In een interview wordt aangegeven dat de toenmalige directie van Essenhof bij het eerste onderzoek

aanwezig is. In een paar interviews wordt aangegeven dat een bestuurder ook (een keer) een opgraving heeft bijgewoond. Kijkend naar de foto's waaruit geen aanwezigheid blijkt en de interviews, gaat dit waarschijnlijk om een andere, reguliere opgraving ter herbegrafenis/crematie. In een ander interview wordt geen aanwezigheid bij enige vorm van opgraving herinnerd.

In interviews wordt aangegeven dat er gewerkt wordt met witte, wegwerpbaar overalls en dichte handschoenen. Op foto's is te zien dat er niet wordt gewerkt met mondkapjes of andere PBM's ter bescherming van de luchtwegen of een gezichtsmasker. Aangegeven wordt dat er geen instructies zijn gegeven ten aanzien van het gebruiken van PBM's.

De hier beschreven werkwijze geldt ook voor de hiernavolgende onderzoeken (oktober 2015, april 2016, oktober 2016).

Bron: Actielijst team Grafwerk en groenbeheer 16-4-2015 + Onderzoek lijkvertering in keldergraven i.s.m. Essenhof-LOB-[het bedrijf] + formulieren 12 graven + interviewverslagen.

2.1.18. 29 april 2015 - Rapport onderzoek

Van het onderzoek wordt een rapport opgesteld met als titel 'Gemeentelijke begraafplaatsen Essenhof. Onderzoek naar een middel dat een verstoorde lijkvertering weer op gang helpt. Onderzoek in samenwerking met Essenhof, de LOB en [naam van het bedrijf]'.

In het rapport wordt de aanleiding van het onderzoek beschreven, onder andere: "Het is van belang dat de lichamen die in de keldergraven zijn bijgezet gedurende de uitgiftetermijn van de graven volledig skeletteren. De wettelijke grafrusttermijn is in Nederland 10 jaar, dus in principe zou dit verteringsproces na 10 jaar volledig voltrokken moeten zijn. Historisch is de uitgiftetermijn voor algemene graven op begraafplaats Essenhof op 15 jaar gesteld. Dit had ik het verleden te maken met de minder gunstige omstandigheden in de grondgraven op de begraafplaats. Grondsoort en waterniveau belemmerden regelmatig een tijdige, volledige lijkvertering binnen een periode van 10 jaar. Een uitgiftetermijn van 15 jaar voor algemene graven bleek meestal wél voldoende voor een volledige skelettering. Hoe de lijkvertering in de algemene keldergraven zou verlopen was iets dat alleen door tussentijdse controle vastgesteld kon worden. De directie van Essenhof heeft in 2013 besloten om een grafkelder te openen en de mate van lijkvertering van de lichamen die in deze kelder bijgezet waren te controleren. Tijdens het moment van controle waren de lichamen gedurende 6 jaar en 1 maand in de grafkelder bijgezet. Gezien de wettelijke grafrusttermijn van 10 jaar zou op dat moment de vertering voor een groot percentage voltrokken moeten zijn. Tijdens de controle in december 2013 bleek echter dat er nauwelijks vertering had plaatsgevonden. Erger nog, de lichamen waren als gevolg van adipocerevorming [sic] bijna volledig intact."

De toegepaste beluchting bij de realisatie van de keldergraven en de later getroffen beluchtingsmaatregelen worden beschreven waarbij wordt aangegeven: "De verwachting was dat door deze luchtcirculatie de lichamen die in die beluchte grafkelders waren bijgezet, wel tot vertering zouden overgaan. Om hierover zekerheid te krijgen is op 13 november 2014 een grafkelder geopend waarin in december 2013 4 overledenen waren bijgezet. Het bleek dat de lichamen die minder dan een jaar eerder in deze grafkelder bijgezet waren, wel aan vertering onderhevig waren. Hieruit bleek dat de genomen maatregelen effect hadden."

Ingegaan wordt op het vervolg met de betrokkenheid LOB en het bedrijf: "De landelijke Organisatie Begraafplaatsen, LOB, heeft enkele jaren geleden onder haar leden een onderzoek uitgezet naar de lijkvertering in keldergraven. Het bleek dat er op meerdere begraafplaatsen problemen zijn met de lijkvertering. Als brancheorganisatie heeft de LOB een aanvullend onderzoek naar lijkvertering gestart. Er wordt gezocht naar een middel waarmee gestagneerde

lijkvertering weer op gang gebracht kan worden. De lijkvertering moet op een ethisch en milieutechnisch verantwoorde wijze hersteld worden. Voor de ontwikkeling van een dergelijk product heeft de LOB samenwerking gezocht met het bedrijf [naam bedrijf]. [Het bedrijf] werkt aan de ontwikkeling van een dergelijk product. In samenwerking met 2 grote begraafplaatsen in Nederland zijn de LOB en [naam bedrijf] gedurende de afgelopen 2 jaar een praktijkonderzoek gestart. De begraafplaatsen hebben een aantal algemene grondgraven aangewezen waarvan de uitgiftetermijn verlopen was. Deze graven werden dus niet meer bezocht door nabestaanden en konden geruimd worden. De vertering van de lichamen in deze graven was niet goed verlopen. Er had geen volledige skelettering plaatsgevonden. De stoffelijke resten in deze graven zijn behandeld met een proefmiddel dat de lijkvertering op gang zou moeten brengen. Na een half jaar zijn de stoffelijke resten weer opgegraven ter controle van de werking van het middel. De resultaten waren op dat moment nog niet zo positief dat de juiste samenstelling van het middel gevonden was. Om het onderzoek te vervolgen heeft de LOB contact gezocht met de directie van begraafplaats Essenhof. De LOB was ervan op de hoogte dat de lijkvertering in de keldergraven op Essenhof niet naar verwachting verliep. De consultant van de LOB had Essenhof advies gegeven ten aanzien van de verbetering van de beluchting van de keldergraven. Keldergraven zijn makkelijker te openen dan grondgraven. Een onderzoek naar vertering kan in keldergraven makkelijker uitgevoerd worden dan in grondgraven. Een van de problemen waarneer een dergelijk onderzoek in de algemene keldergraven op Essenhof zou worden uitgevoerd, was de wettelijke grafrusttermijn en de uitgiftetermijn van de graven. Beide waren nog niet verlopen. De vraag van de LOB tot medewerking aan een praktijkonderzoek is door de directie van Essenhof met haar medewerkers die bij de uitvoering betrokken zouden moeten worden besproken. Met name de aspecten ten aanzien van grafrust en het meermaals openen van dezelfde grafkelders kregen tijdens dit overleg aandacht. De medewerkers van Essenhof waren van mening dat Essenhof haar medewerking aan dit onderzoek moest toezeggen. Vervolgens zijn de medewerkers door de LOB en door [naam persoon] geïnformeerd over de eerder uitgevoerde proeven op 2 andere begraafplaatsen en over de wijze waarop zij voorstelden om het onderzoek op Essenhof uit te voeren. [naam persoon] heeft de verantwoordelijke directeur in de directieraad en de [naam bestuurder] geïnformeerd. Besloten werd om geen ruchtbaarheid aan de uitvoering van het onderzoek te geven. Namens de LOB is het dagelijks bestuur opdrachtgever van het onderzoek. Het dagelijks bestuur en de [naam persoon] zijn binnen de LOB ook de enigen die inhoudelijk op de hoogte zijn van locaties waar het onderzoek plaatsvindt. Namens [naam bedrijf] zijn [naam persoon] en [naam persoon] op locatie bij het onderzoek aanwezig. Alle medewerkers die betrokken zijn hebben hun geheimhouding over dit onderzoek toegezegd."

Waarna de uitvoering van het praktijkonderzoek uitvoerig wordt beschreven met foto's erbij geplaatst. De eerdergenoemde formulieren maken integraal onderdeel uit van dit rapport en alle velden zijn ingevuld. In dezelfde digitale map is een overzicht gevonden van de betrokken graven.

Het onderzoek wordt uitgevoerd op drie keldergraven met ieder vier kisten. Deze kisten worden op de startdatum in april 2015 geopend, beoordeeld en behandeld. Het eerste kelder graf met 4 kisten wordt na beoordeling weer gesloten. Dit keldergraf fungeert in het onderzoek als controlegroep. Het tweede keldergraf met 4 kisten wordt na beoordeling behandeld en er wordt een luchtsysteem geplaatst. Het derde kelder graf met 4 kisten wordt na beoordeling alleen behandeld. Hierna worden de graven na 6 (oktober 2015), 12 (april 2016) en 18 maanden (oktober 2016) opnieuw geopend, beoordeeld en opnieuw behandeld met een sproeistof. Na de eerste sessie is in plaats van de sproeistof poeder op microbiologische basis toegepast. Het poeder wordt NB1 genoemd. De samenstelling van de stoffen LP072-15 en NB1 wordt niet beschreven en blijkt niet uit interviews. Het bedrijf is ondertussen (deels) overgenomen en bij navraag was er geen informatie te vinden over de (samenstelling van de) stoffen. Ten tijde van de afronding van dit onderzoek loopt nog een informatievraag bij de zaakvoerder van [het bedrijf].

Bron: Onderzoek lijkvertering in keldergraven i.s.m. Essenhof-LOB-[het bedrijf] + Onderzoeken - Essenhof- Dordrecht + Overzicht grafkelders t.b.v. verteringsonderzoek.

2.1.19. 10 mei 2015 - Begroting per sector

In de begroting per sector (gedateerd op 10 mei) zijn kosten opgenomen voor 'ventilatievoorzieningen keldergraven 2014', op twee verschillende kostensoorten (33350 en 33399), ter hoogte van 5.000 (aanschaf machines) en 1.285 ('overige aankopen en uitbesteding duurzame goederen'). Ook zijn kosten opgenomen voor 'koelvoorziening kelder aanpassing 2014', op dezelfde kostensoorten, voor 2.000 en 7.497.

Bron: Begroting per Sector 10 mei.

2.1.20. 11 mei 2015 – Budgetten 2015

In een Excelbestand zijn de budgetten opgenomen voor 2015, inclusief de werkelijk besteding in 2014. In 2014 zijn kosten gemaakt voor de ventilatievoorziening van de keldergraven. Voor: kabels en leidingen (14.177), overige aankopen en uitbesteding duurzame goederen (13.812), en huur gereedschap/machines (726). Voor de koelvoorziening kelders aanpassing 2014 zijn in 2014 de werkelijke kosten gemaakt voor aanschaf inventaris/meubilair (12.545), overige aankopen en uitbesteding duurzame goederen (7.658) en onderhoud en reparatiekosten (299).

Bron: Budgetten in Excel plus extra boekjaren 11 mei.

2.1.21. 13 mei 2015 - Werkoverleg team grafwerk en groenbeheer

In de actielijst van het overleg wordt vermeld: "Test keldergraven: de volgende test zal op 27-10 plaatsvinden."

Bron: Actielijst team Grafwerk en groenbeheer 13-5-2015.

2.1.22. 18 juni 2015 - Werkoverleg team grafwerk en groenbeheer

In de actielijst van het overleg wordt vermeld: "Test keldergraven: de volgende test zal op 27-10 plaatsvinden."

Bron: Actielijst team Grafwerk en groenbeheer 18-6-2015.

2.1.23. 23 juli 2015 - Werkoverleg team grafwerk en groenbeheer

In de actielijst van het overleg wordt vermeld: "Test keldergraven: de volgende test zal op 27-10 plaatsvinden."

In de actielijst wordt vermeld: "Team: er hangt soms een vervelend luchtje op V. waarschijnlijk gevolg van beluchting, warmte en weinige bijzettingen."

Bron: Actielijst team Grafwerk en groenbeheer 23-7-2015

2.1.24. 3 augustus 2015 - Herziening meerjarenbegroting

De kosten voor de aanpassing van de ventilatie in 2014 en de koelvoorziening worden in deze herziening geboekt onder twee aparte omschrijvingen. De ventilatieaanpassing wordt geboekt onder afschrijvingslasten en rentelasten voor de omschrijving 'kosten begraven'. In rood is hierbij de toelichting gegeven "ventilatievoorziening keldergraven". De koelvoorziening is geboekt onder afschrijvingslasten en rentelasten voor de omschrijving 'kosten uitvaart – gebruik aula'. In rood is hierbij de toelichting gegeven "koelvoorziening kelder aanpassen". De totale kredieten voor de

ventilatievoorziening en de koelvoorziening zijn respectievelijk 35.000 en 30.000. In de begrotingen hierna voor 2015 en 2016 komt dit steeds terug. 'ventilatievoorziening keldergraven' heet op een gegeven moment 'shovel, transporter en grafplaten'. De reden hiervoor is niet herleidbaar.

Bron: Herziening meerjarenbegroting ESH under construction budgetten uitgaven 3 aug

2.1.25. 11 september 2015 - Werkoverleg team grafwerk en groenbeheer

In de actielijst van het overleg wordt vermeld: "Test keldergraven: de volgende test zal op 27-10 plaatsvinden."

Bron: Actielijst team Grafwerk en groenbeheer 11-9-2015

2.1.26. 15 oktober 2015 - Werkoverleg team grafwerk en groenbeheer

In de actielijst van het overleg wordt vermeld: "Test keldergraven: de volgende test zal op 27-10 plaatsvinden."

Bron: Actielijst team Grafwerk en groenbeheer 15-10-2015

2.1.27. 27 oktober 2015 - Onderzoek graven + rapport

Blijkens de actielijsten van het team grafwerk en groenbeheer heeft op 27 oktober 2015 een onderzoek plaatsgevonden. Van dat onderzoek is in de digitale mappen van Essenhof een (tussen)rapportage gevonden. Deze wordt verder gevuld met de volgende, nog uit te voeren onderzoeken. In de mappen staan dezelfde formulieren als eerder gebruikt.

Het betreft het onderzoek naar dezelfde drie keldergraven waarbij eenzelfde werkwijze is gevolgd als beschreven bij het onderzoek van april 2015.

Bron: actielijsten team grafwerk en groenbeheer 13-5, 18-6, 23-7, 11-9, 15-10 + Eijndigh - Onderzoeken - Essenhof-Dordrecht + formulieren 12 graven + interviewverslagen.

2.1.28. 24 november 2015 - Werkoverleg team grafwerk en groenbeheer

In de actielijst van het overleg wordt vermeld: "Test keldergraven: de volgende test zal op 12-04-16 plaatsvinden."

Bron: Actielijst team Grafwerk en groenbeheer 24-11-2015

2.1.29. 21 januari of 3 maart 2016 - Werkoverleg team grafwerk en groenbeheer

De bestandsnaam geeft 3 maart aan. Bij de actielijst zelf is aangegeven: "Overleg: 21-1-2016. Volgende overleg: 3-3-2016" Bij de volgende actielijst is hetzelfde het geval. Bestandsnaam 8 april en bij actielijst zelf 3 maart, volgend overleg 8 april. Van april en mei 2015 zaten geen actielijsten in het dossier.

In de actielijst van het overleg wordt vermeld: "Test keldergraven: de volgende test zal op 12-04-16 plaatsvinden."

Bron: Actielijst team Grafwerk en groenbeheer voor 3-maart-2016

2.1.30. 27 januari 2016 – Verslag gesprek

Onder het kopje arbeidsomstandigheden staat dat door een medewerker wordt gevraagd of het toeval is dat twee medewerkers na jaren grafwerk nu dezelfde ziekte hebben. Hierop wordt gereageerd dat niet te weten en dat de vraag wordt besproken in het MT. In interviews wordt aangegeven dat deze vraag is gesteld.

Bron: Verslag gesprek + interviewverslagen

2.1.31. 3 maart of 8 april 2016 – Werkoverleg team grafwerk en groenbeheer

Bestandsnaam 8 april en bij actielijst zelf 3 maart, volgend overleg 8 april. Van april en mei 2015 zaten geen actielijsten in het dossier.

In de actielijst van het overleg wordt vermeld: "Test keldergraven: de volgende test zal op 12-04-16 plaatsvinden."

In de actielijst wordt vermeld: "Vanuit het team is de vraag gesteld of er een relatie kan zijn tussen de ziekten van [namen twee medewerkers] en het werk. Deze vraag is inmiddels met de arboarts besproken. Zij gaat hierover informatie inwinnen."

Uit interviews komt een wisselend beeld naar voren over de opvolging. In meerdere interviews wordt aangegeven dat er geen terugkoppeling heeft plaatsgevonden op deze vraag. In een interview wordt aangegeven dat dit in het MT is besproken. In een paar interviews wordt aangegeven dat de vraag is besproken met de bedrijfsarts, waaruit geen relatie tussen werkzaamheden en ziekten naar voren is gekomen en waarna terugkoppeling heeft plaatsgevonden. In een ander interview wordt aangegeven dat de vraag is voorgelegd aan een extern juridisch adviseur van waaruit is teruggekoppeld dat er geen relatie is tussen werk en ziekte. In een ander interview wordt aangegeven dat er een antwoord is gekomen vanuit het MT richting het team, waarbij niet herinnerd kan worden wat het antwoord was. In een interview wordt aangegeven dat het enige waaraan werd gedacht, het werken met Round-Up was waardoor ze begonnen zijn met een traject van biologische onkruidbestrijding, alsook eventueel levensstijlaspecten. Wat precies met de bedrijfsarts is besproken, is niet bekend.

Bron: Actielijst team Grafwerk en groenbeheer voor 8-4-2016 + interviewverslagen.

2.1.32. 12 april 2016 - Onderzoek graven + rapport

Op 12 april 2016 vindt het derde onderzoek van de drie keldergraven plaats. Van dit onderzoek is een verslag inclusief foto's van het onderzoek aangetroffen in het dossier in de vorm van een tussenrapportage. Het betreft een onderzoek naar dezelfde drie keldergraven waarbij eenzelfde werkwijze is gevolgd als beschreven bij het onderzoek van april 2015.

Bron: actielijsten team grafwerk en groenbeheer 24-11, 21-1/3-3, 3-3/8-4 + Eijndigh - Onderzoeken - Essenhof-Dordrecht 12042016 + interviewverslagen.

2.1.33. 9 juni 2016 - Werkoverleg team grafwerk en groenbeheer

In de actielijst van het overleg wordt vermeld: "Test keldergraven: de volgende test zal op 2-8-16 plaatsvinden in de eerste rij kelders met beluchting."

In de actielijst wordt vermeld: "Vanuit het team is de vraag gesteld of er een relatie kan zijn tussen de ziekten van [namen twee medewerkers] en het werk. Deze vraag is inmiddels met de arboarts besproken. Zij gaat hierover informatie inwinnen. Deze vraag zal ook aan het LOB worden voorgelegd."

Zie voor het vervolg op deze vraag het moment '3 maart of 8 april 2016' in de tijdlijn.

Bron: Actielijst team Grafwerk en groenbeheer van 9-6-2016.

2.1.34. 15 juli 2016 - Werkoverleg team grafwerk en groenbeheer

In de actielijst van het overleg wordt vermeld: "Test keldergraven: de volgende test zal op 2-8-16 plaatsvinden in de eerste rij kelders met beluchting." + "Test keldergraven: de laatste test van de "drie kelders" zal op 25-10 plaatsvinden."

In de actielijst wordt vermeld: "Vanuit het team is de vraag gesteld of er een relatie kan zijn tussen de ziekten van [namen twee medewerkers] en het werk. Deze vraag is inmiddels met de arboarts besproken. Zij gaat hierover informatie inwinnen. Deze vraag zal ook aan het LOB worden voorgelegd."

Zie voor het vervolg op deze vraag het moment '3 maart of 8 april 2016' in de tijdlijn.

Bron: Actielijst team Grafwerk en groenbeheer van 15-7-2016.

2.1.35. 2 augustus 2016 - Intern onderzoek graven

Blijkens de actielijsten van het team GG heeft op 2 augustus onderzoek plaatsgevonden. In de digitale mappen van Essenhof zijn foto's gevonden van een onderzoek van graven. Er staat geen nadere informatie bij. Het lijkt te gaan om een ander onderzoek dan met LOB en het bedrijf zijn uitgevoerd. In het overzicht met data van onderzoeken is opgenomen dat op 2 augustus 2016 een extra controle heeft plaatsgevonden bij dezelfde kelder als is onderzocht op 13 november 2014.

Op foto's is te zien dat deels wordt gewerkt met beschermende kleding en zonder mondkapjes

Bron: actielijsten team grafwerk en groenbeheer 9-6, 15-7 + Data onderzoek lijkvertering in keldergraven

2.1.36. 2 augustus 2016 - MT Essenhof

In de actielijst van het overleg wordt vermeld: "...de test op de keldergraven was succesvol. De vertering verloopt goed." In een interview wordt aangegeven dat in het MT wordt gemeld dat de vertering na de test uitstekend verloopt.

Bron: Actielijst MT 2016 08-02.

2.1.37. 11 augustus 2016 - Werkoverleg team grafwerk en groenbeheer

In de actielijst van het overleg wordt vermeld: "Test keldergraven: de laatste test van de "drie kelders" zal op 25-10 plaatsvinden."

In de actielijst wordt vermeld: "Vanuit het team is de vraag gesteld of er een relatie kan zijn tussen de ziekten van [namen twee medewerkers] en het werk. Deze vraag is inmiddels met de arboarts besproken. Zij gaat hierover informatie inwinnen. Deze vraag zal ook aan het LOB worden voorgelegd."

Zie voor het vervolg op deze vraag het moment '3 maart of 8 april 2016' in de tijdlijn.

Bron: Actielijst team Grafwerk en groenbeheer van 11-8-2016.

2.1.38. 23 augustus 2016 - MT Essenhof

In de actielijst van het overleg wordt vermeld: "...is blij met de positieve uitkomst van het onderzoek naar de beluchting van de keldergraven."

Bron: Actielijst MT 2016 08-23.

2.1.39. 15 september 2016 - MT Essenhof

In de actielijst van het overleg wordt vermeld: "Veld V. Er was onrust en boosheid over paar dingen die niet goed waren gegaan."

Dit hangt naar alle waarschijnlijkheid samen met stankoverlast zoals die wordt ervaren. In interviews wordt aangegeven dat er in deze periode regelmatig sprake is van stankoverlast bij of in de buurt van keldergraven.

Bron: Actielijst MT 2016 09-15 + interviewverslagen.

2.1.40. 27 september 2016 - MT Essenhof

In de actielijst van het overleg wordt verbazing gemeld over de ontslagaanvraag van een medewerker. In interviews wordt aangegeven dat een reden om weg te gaan, lag in een nieuwe uitdaging alsook het aantal zieken dat aan het denken zet.

Bron: Actielijst MT 2016 09-27 + interviewverslagen.

2.1.41. 25 oktober 2016 – Onderzoek graven + rapport

Op 25 oktober vindt het laatste onderzoek van de drie keldergraven plaats. Daarvan is in het dossier een eindrapportage met daarin het verslag van het gehele onderzoek aangetroffen. Het betreft een onderzoek naar dezelfde drie keldergraven waarbij eenzelfde werkwijze is gevolgd als beschreven bij het onderzoek van april 2015 2016.

In het rapport worden in de samenvatting de resultaten van het onderzoekstraject geschetst. Aangegeven wordt dat er drie kelders zijn betrokken bij het onderzoek:

"Kelder 1: geen behandeling, behalve blootstelling aan de lucht. Gebruikt als ijkpunt.

Kelder 2: behandeling met microbiologische sporeivloeistof, blootstelling aan de lucht gelijk kelder 1

Kelder 3: als kelder 2, daarnaast werd vanaf dag 1 een kleine passieve beluchtingsbuis aangebracht"

Waarna het resultaat wordt geschetst: "Na een eerste duidelijk zichtbare versnelde achteruitgang van de behandelde stoffelijke resten, positief resultaat, werd het resultaat over de tijd ten opzichte van het ijkpunt minder duidelijk. Onder aan de streep is er sprake van een voorzichtig positief test resultaat. Mogelijk dat het vooraf impregneren van de binnenkant van het kist- en textiel materiaal kan leiden tot een betere start van het ontbindingsproces. Onderzoek met grotere aantallen zal waarschijnlijk leiden tot beter vergelijkingsmateriaal. Gelijktijdig aan deze test werd op de Essenhof een serie kelders middels beluchting gaten met elkaar verbonden. Eén zijde van de rij werd voorzien van een lucht inlaat. De ander zijde werd voorzien van een ventilator met aanzuigende werking. Hierdoor werd de gehele serie elders van extra lucht voorzien. De medewerkers van de Essenhof gaven aan dat bij de ventilator een duidelijk waarneembare ontbindingslucht aanwezig was. Hieruit kan worden afgeleid dat de extra beluchte kelders zorg dragen voor een goede ontbinding zonder dat inzet van externe middelen noodzakelijk is."

Bron: actielijsten team grafwerk en groenbeheer 15-7, 11-8 + Onderzoek Veld V 2015-2016 + Onderzoeken - Essenhof-Dordrecht + interviewverslagen.

2.1.42. November/december 2016 – Opengemaakt graf

In dezelfde digitale map waarin eerdergenoemde formulieren, rapportages en foto's staan, is een foto aangetroffen. Er zijn geen formulieren of rapportages vergelijkbaar met eerder onderzochte graven aangetroffen. Gelet op de gegevens in de bestandsnaam in combinatie met gegevens uit de administratie van Essenhof, lijkt het te gaan om een opgraving ter herbegrafenis waarvoor een verlof tot opgraving is verleend.

Bron: verlof tot opgraving.

2.1.43. 2 december 2016 - Werkoverleg team grafwerk en groenbeheer

In de actielijst wordt vermeld: "Vanuit het team is de vraag gesteld of er een relatie kan zijn tussen de ziekten van [namen twee medewerkers] en het werk. Deze vraag is inmiddels met de arboarts besproken. Zij gaat hierover informatie inwinnen. Deze vraag zal ook aan het LOB worden voorgelegd."

Zie voor het vervolg op deze vraag het moment '3 maart of 8 april 2016' in de tijdlijn.

Bron: Actielijst team Grafwerk en groenbeheer voor 2-12-16.

2.1.44. 12 juni 2017 – Evaluatie onderzoeken

In interviews wordt aangegeven dat in juni 2017 een overleg heeft plaatsgevonden ter evaluatie van de onderzoeken. Uit een agendaverzoek blijkt dat daarvoor zijn uitgenodigd: medewerkers en directie Essenhof, LOB en het bedrijf. Aangegeven wordt dat blijkt dat de resultaten van het onderzoek tegenvallen en dat het onderzoek wordt stopgezet c.q. geen vervolg krijgt. Het spoor met het betrokken bedrijf is vervolgens stopgezet.

Bron: interviewverslagen + mailbericht Evaluatie onderzoek keldergraven

2.1.45. 20 december 2017 - Overzicht data onderzoeken

In de digitale mappen van Essenhof is een bestand gevonden met daarin een overzicht van data waarop onderzoeken van graven hebben plaatsgevonden. In de bestandsinformatie staat aangegeven dat dat bestand is gemaakt op 20 december 2017. De aangegeven data komen overeen met andere bronnen en komen terug in deze tijdlijn.

Bron: Data onderzoek lijkvertering in keldergraven

2.1.46. 20 december 2017 - Overleg Overdracht dossier algemene keldergraven Essenhof

Volgens een document aangetroffen in de digitale mappen van Essenhof, vindt op 20 december 2017 een overleg plaats. Aan dit overleg nemen volgens het document deel: twee medewerkers, directie Essenhof en de gemeentesecretaris. Het document heeft in de bestandsnaam 'conceptmemo' staan. Niet blijkt dat de memo is vastgesteld en dat het document is gedeeld met alle aanwezigen bij het overleg.

De interviews laten verschillende beelden zien ten aanzien van het overleg. In een paar interviews worden het overleg, het moment van overleg en de inhoud van het document aangegeven. In een paar interviews wordt aangegeven dat het de enige keer is dat hierover met de toenmalige gemeentesecretaris is gesproken. In een interview wordt aangegeven dat er een overleg is geweest, maar dat niet meer precies herinnerd wordt wanneer het overleg heeft plaatsgevonden. Ook wordt een andere inhoud van het overleg aangegeven dan weergegeven in het document, specifiek wat betreft het bestuurlijk informeren na de verkiezingen.

In het document staat dat het overleg plaatsvindt in het kader van de overdracht van de directie Essenhof, omdat: "...er sprake is van een ernstige situatie, die al enkele jaren speelt en die niet meteen kan worden opgelost. Nader onderzoek heeft tot nu toe in het geheim plaatsgevonden. De situatie brengt met zich mee dat er sprake is van een groot bestuurlijk (afbreuk)risico. Om – bij onverhoopt mismanagement – nog maar te zwijgen over de te verwachten emotionele schade bij nabestaanden en inwoners van Dordrecht."

Vervolgens wordt de problematiek van de slechte lijkvertering geschetst en: "Op dit moment kan aan het alsnog op gang brengen van de lijkvertering – bijvoorbeeld door opgraven en herbegraven – niets worden gedaan, zonder de grafrust en integriteit van de stoffelijke overschotten ernstig te verstoren. Een dergelijke operatie is in dit stadium tevens onacceptabel met het oog op (het welzijn van) de nabestaanden en de betrokken medewerkers. Een en ander los van de mogelijke bestuurlijke consequenties."

Waarna de beluchtingsmaatregelen en de uitgevoerde onderzoeken worden toegelicht: "In een poging om toch de vertering in genoemde kelders op gang te krijgen is enerzijds extra beluchting aangebracht en zijn anderzijds proeven gedaan met bacteriestammen (probiotica) die door een gespecialiseerd bedrijf zijn "toegediend" bij enkele "proefpersonen". Met name de combinatie van deze twee maatregelen zou in de toekomst wellicht tot enige verbetering in de genoemde omstandigheden kunnen leiden."

Ten aanzien van het vervolg wordt aangegeven: "In 2018 worden 14 keldergraven op rij V2 waar nog geen beluchting is aangebracht, open gemaakt en met elkaar verbonden. Daarnaast worden in samenwerking met het betrokken bedrijf nieuwe bacteriemonsters aangebracht op de betreffende stoffelijke overschotten. Tevens worden de stoffelijke overschotten die sinds 2014 zijn bijgezet in de keldergraven die toen wel zijn uitgerust met een beluchtingssysteem, steekproefsgewijs gecontroleerd op de beoogde ontbinding. Al deze werkzaamheden worden onder geheimhoudingsplicht [voetnoot: De geheimhouding betreft niet de onrechtmatigheid of onwenselijkheid van deze

activiteiten, maar is nodig om geen onnodige maatschappelijke onrust te creëren] door 4 vrijwillig meewerkende collega's van Essenhof uitgevoerd."

Ten aanzien van de toekomst wordt aangegeven dat nog niet eenduidig vast te stellen is welke problemen als eerste opgelost moeten worden en hoe: "Een en ander hangt af van de toekomstige resultaten van beluchtingsactiviteit in combinatie met de toepassing van de bacteriële hulpstoffen. Pas nadat het effect duidelijk is van de genomen maatregelen (kelders met of zonder (mechanische?) beluchting, al dan niet in combinatie met wel/geen probiotica) kan de exacte omvang van het probleem worden vastgesteld. Daarbij speelt ook het aantal begravingen in een algemeen graf een rol – wellicht nemen deze aantallen dusdanig af dat er niet meteen in 2022 (dit is 15 jaar na uitgifte van het eerste algemene keldergraf; het moment waarop dit kan vrijvallen voor ruiming) een capaciteitsprobleem op Veld V ontstaat. Maar ook zonder capaciteitsprobleem is de Essenhof gehouden aan de wettelijke zorgplicht jegens de stoffelijke overschotten en in dat kader de volledige lijkvertering te bewerkstelligen van alle overledenen die op de begraafplaats worden bijgezet."

Ten aanzien van het informeren van het bestuur wordt aangegeven: "Gezien bovengenoemde onzekerheidsfactoren, alsook met het oog op de naderende verkiezingen (maart 2018) waardoor de terugkeer van de zittende portefeuillehouder Essenhof onzeker is, besluiten de aanwezigen gezamenlijk om hem nog niet in te lichten over dit dossier. De inhoud van dit gesprek blijft vooralsnog tussen vier muren. Zodra feiten en omstandigheden zich wijzigen wordt opnieuw overleg met de gemeentesecretaris ingepland."

In interviews en documentatie wordt niet gerefereerd aan eventuele vervolgstappen met toepassing van probiotica.

Als aangegeven herkennen niet alle deelnemers zich in de inhoud van het document. Specifiek wat betreft het na de verkiezingen informeren van de bestuurder. In een interview wordt aangegeven dat men zich niet kan voorstellen overwogen te hebben een bestuurder niet te informeren. Ook heeft het document 'concept' in de bestandsnaam staan en blijkt niet dat de memo is vastgesteld en dat het document is gedeeld met alle betrokkenen.

Bron: Concept.Memo.overdracht.dossier.keldergraven.dec.2017 + interviewverslagen.

2.1.47. 13 november 2018 – Plan van aanpak functie

In een plan van aanpak voor een functie op Essenhof wordt aangegeven:

- "Algemene graven veld V. Deze problematiek is te splitsen in korte termijn en lange termijn. Op korte termijn moeten er controles uitgevoerd worden in de graven die belucht worden. Daarnaast moet er een plan gemaakt worden voor de lange termijn. In 2022 verjaren de eerste algemene keldergraven. De problematiek moet niet verder vooruit geschoven worden om capaciteitsproblemen m.b.t. algemene graven in de toekomst te voorkomen.
- Storing beluchting opheffen. Uitvoeren in overleg met G&G."

Bron: 2018-11-13 Plan van aanpak

2.1.48. 12 maart 2019 – Actielijst team Essenhof

Opgenomen in de actielijst: "10-10-2018 – Kwaliteitscontrole – algemene graven nader onderzoek bespreken". Er is geen nadere toelichting bij opgenomen.

Bron: 1. ACTIELIJSTplus Kompas 12-3-19

2.1.49. 7 mei 2019 – Actielijst team Essenhof

Opgenomen in de actielijst: "10-10-2018 – Beheer – nadere regels juridische informatie." Er is geen nadere toelichting bij opgenomen.

En: "10-10-2018 – Kwaliteitscontrole – algemene graven nader onderzoek bespreken". Er is geen nadere toelichting bij opgenomen.

Bron: ACTIELIJST 2019-05-07

2.1.50. 23 mei 2019 – Actielijst team Essenhof

Opgenomen in de actielijst: "10-10-2018 – Beheer – nadere regels juridische informatie (aantal velden klaar, aantal velden moeten nog)." Er is geen nadere toelichting bij opgenomen.

En: "10-10-2018 – Kwaliteitscontrole – algemene graven nader onderzoek bespreken". Er is geen nadere toelichting bij opgenomen.

Bron: ACTIELIJST 2019-05-23

2.1.51. 11 januari 2020 – Interview met GG in het kader van functierisicoprofielen

In een interview wordt aangegeven dat een interview is gehouden met medewerkers GG in het kader van functierisicoprofielen (arbeidsomstandigheden). Daarbij waren meerdere medewerkers aanwezig. Aangegeven wordt dat het verslag van het interview is teruggekoppeld aan de medewerkers en is verwerkt tot een profiel dat is afgestemd met de teamleiders. Aangegeven wordt dat in het interview de problematiek met de keldergraven niet aan de orde is geweest. Aangegeven wordt dat het lang duurde voordat het concept risicoprofiel definitief was. Het concept was eind januari 2022 klaar.

Bron: interviewverslag

2.1.52. 25 maart 2020 – RI&E rapportage

Er wordt een RI&E uitgevoerd, uitmondend in een RI&E rapport gedateerd op 25 maart 2020. Daarin wordt onder andere ingegaan op werkstress en werkdruk als knelpunt.

Als knelpunt met een hoog risico wordt gezien het werken in besloten ruimten, waaronder begrepen het werken in een keldergraf. Geconstateerd wordt dat daarvoor geen procedure aanwezig is. "De buitendienstwerknemers verrichten werkzaamheden in besloten ruimten. Op de Essenhof wordt gebruik gemaakt van algemene grafkelders die vier graflagen diep zijn en 'gewone' zandgraven van twee graflagen diep. Op de Zuidendijk wordt gemaakt van 'gewone' zandgraven van twee graflagen diep. De meeste werkzaamheden in relatie tot besloten ruimten zijn 'gewone' zandgraven. In beide gevallen is het mogelijk dat buitendienstwerknemers door externe partijen worden ondersteund. Veiligheid is belangrijk en men is hiervan bewust."

Verder: "Echter, het werken volgens bepaalde richtlijnen die gelden voor besloten ruimten inclusief alle mogelijk andere risico's is een punt van aandacht. Tijdens de gesprekken is niet direct duidelijk gebleken (zowel intern als

extern), welke afspraken zijn gemaakt waarop veilig kan worden gewerkt. Onder een besloten ruimte wordt verstaan: een gesloten of deels open omgeving met een al dan niet vernauwde toegang, die niet ontworpen is voor het verblijf van personen, en waar activiteiten plaatsvinden die risico's met zich meebrengen. Bij het werken in besloten ruimten bestaat het risico op bedwelming of verstikking. Het is daarom erg belangrijk goede afspraken te maken over de manier waarop hier veilig gewerkt kan worden."

Als maatregelsuggestie wordt gegeven het opstellen van een procedure voor het werken in besloten ruimten in samenwerking met een veiligheidskundige. Geadviseerd wordt om een Taak Risico Analyse (TRA) of een vergelijkbare taakgerichte RI&E uit te voeren. Het wordt als wenselijk aangegeven specifieke werkzaamheden/taken in besloten ruimtes in kaart te brengen en werkzaamheden/taken te beoordelen aan de hand van een risicoclassificatie gekoppeld aan de arbeidshygiënische strategie. Met behulp van dit onderzoek kunnen, zo staat in het rapport, afspraken worden vastgelegd en mogelijk een procedure worden opgesteld.

Vermeld wordt dat er geen gekalibreerde meetapparatuur zijn aangetroffen om tijdens werkzaamheden in besloten ruimten het zuurstofgehalte en de concentratie gevaarlijke stoffen te meten. Daarover wordt aangegeven: "Voor en tijdens de werkzaamheden in besloten ruimten moet altijd door middel van metingen worden gecontroleerd of het zuurstofgehalte voldoende (minimaal 18 volume %) is, of de concentratie brandbare dampen of gasen kleiner is dan 10% LEL, en/of de concentratie giftige gasen en dampen lager is dan de grenswaarde."

Als maatregelsuggestie wordt gegeven: "Meet continu het zuurstofgehalte en mogelijk aanwezige gevaarlijke stoffen. Gebruik alleen gekalibreerde meetapparatuur. Train de gebruikers van de meetapparatuur elke twee jaar in het meten in besloten ruimten, anders zijn zij niet bevoegd in het betreden van besloten ruimten."

De vraag of bij het betreden van een besloten ruimte een tweede persoon met een communicatiemiddel aanwezig is, wordt in het rapport bevestigend beantwoord. Daarbij aangevend: "Werkzaamheden omtrent besloten ruimtes worden altijd met minimaal twee personen uitgevoerd. Beide personen beschikken ten alle tijden over communicatiemiddelen. In hoeverre de werknemers bekend zijn met het begrip 'mangatwacht' is niet direct bekend. Dit zou bij vraag 33.8.1 [aanwezigheid procedure] naar voren moeten komen."

Als maatregelsuggestie wordt gegeven het vastleggen in de procedure voor het werken in besloten ruimten dat een tweede persoon die beschikt over een communicatiemiddel aanwezig moet zijn bij het betreden van besloten ruimten alsook op het toezien op het naleven van de procedure.

Ten aanzien van de beschikbaarheid van ventilatievoorzieningen bij het werken in besloten ruimten, wordt vermeld: "Tijdens de gesprekken zijn diverse situaties over de grafkelders omschreven waarbij klachten (hoofdpijn, duizeligheid) aanwezig waren. De oorzaak zou zuurstoftekort kunnen zijn. Dit betekent dat onvoldoende ventilatievoorzieningen beschikbaar zijn gesteld of mogelijk zijn. Het gebruik van ventilatievoorzieningen zou onder een procedure / protocol / instructie kunnen vallen, zie vraag 33.8.1."

Als maatregelsuggestie wordt gegeven het beschikbaar stellen van aanvullende ventilatievoorzieningen.

Ten aanzien van de vraag of de BHV-organisatie geoefend is in het verlenen van hulp bij incidenten in besloten ruimten, wordt aangegeven: "Dit aspect dient op een andere wijze te worden benaderd namelijk zelfredzaamheid en/of het toepassen van EHBO. In eerste instantie worden werkzaamheden minimaal met twee personen uitgevoerd. Daarnaast beschikken een aantal buitendienstwerknemers over BHV of EHBO. Buitendienstwerknemers beschikken eventueel ook nog over een opleiding beheerder Begraafplaats of Vakman Begraafplaats waarin zelfredzaamheid en/of

EHBO onderdeel van is. Op verschillende wijze kan man hulp verlenen of hulp inschakelen in geval van nood. Dit aspect zou onder een procedure / protocol / instructie kunnen vallen, zie vraag 33.8.1."

Als maatregelsuggestie wordt gegeven het oefenen van de BHV-organisatie in hulpverlening bij incidenten in besloten ruimten.

In het rapport wordt aangegeven dat voor risicovolle werkzaamheden geen TRA wordt uitgevoerd: "Voor risicovolle werkzaamheden wordt in het algemeen (zowel intern als extern bij inhuur) geen RA of een TRA uitgevoerd. Zowel interne als externe werknemers (ervaren aannemers en ZZP-ers) zijn dusdanig ervaren dat men grotendeels weet wat de gevaren en risico's zijn. Praktisch zou dit aspect beheerst zijn. Echter, door technische ontwikkelingen, veranderingen in wetgeving en niet aantoonbaar gekeurde arbeidsmiddelen is het een meerwaarde om hier meer aandacht aan te besteden. De volgende risicovolle werkzaamheden zijn hierbij van toepassing:

- Werken in besloten ruimten (zie module 33);
- Werken met machines (zie vragen van module 34.1)
- Werken op hoogte;
- Hijswerkzaamheden;
- Graafwerkzaamheden;
- Onkruidbeheer waaronder borstelen, heet water en/of branden;
- Werken in een ovenruimte.

Vervolgens is het wenselijk om het huidige PBM beleid / PBM pakket aan de werkzaamheden te koppelen. Tijdens de rondgang is het volgende geconstateerd:

- Het is niet duidelijk beschreven welke PBM's voor welke werkzaamheden nodig zijn. In diverse ruimtes zijn allerlei helmen, schoenen, oordoppen, otoplastieken (men moet zelf hiermee aankomen om te laten vervangen), stofjas, gelaatsscherm, ovenhandschoenen etc. aanwezig.
- Opslag van PBM's dient meer aandacht te krijgen.
- In de ovenruimte ligt een halfgelaatsmasker open en bloot. De werking is onvoldoende.
- Bij onkruidbeheer (borstelen) worden geen mondkapjes in verband met kwartsstof gebruikt. Wellicht is de arbeidshygiënische strategie eerder van toepassing."

Als maatregelsuggestie wordt gegeven het uitvoeren van een TRA of vergelijkbare taakgerichte RI&E bij risicovolle werkzaamheden, zodat de (additionele) risico's die voortvloeien uit de taak zoveel mogelijk beheerst kunnen worden.

Ten aanzien van het werken met gevaarlijke stoffen is opgenomen: "Voor opslag en gebruik van stoffen wordt onderscheidt tussen binnendienst en buitendienst gemaakt. De binnendienst heeft voornamelijk schoonmaakmiddelen. De schadelijkheid van deze middelen is beperkt. Echter, het is wenselijk om deze stoffen in daarvoor bestemde lekbakken te plaatsen.

De buitendienst beschikt over schoonmaakmiddelen, smeermiddelen, brandstof, accuzuur en overige middelen. Gebaseerd op de gesprekken en huidige opslag is voorlichting en het nemen van preventieve maatregelen een punt aandacht. Het volgende is onder andere minimaal geconstateerd:

- Stoffen worden los in stellingen of op de grond geplaatst zoals verfbussen, aspen etc. Er zijn geen lekbakken aangetroffen;
- Veel 'oudere' stoffen van voor 2015 (oranje pictogram) zijn aangetroffen. Geen juiste etikettering.
- Accu's los in stellingen geplaatst;
- Niet voldoende oogspoelvoorzieningen aanwezig."

Als maatregelen voor de buitendienst wordt aanbevolen:

- Zorg voor voldoende en daarvoor bestemde lekbakken om gevaarlijke stoffen in te plaatsen;
 - Beperk het aantal stoffen en de wijze van opslag tot een centrale opslagpunt. Zorg voor orde en netheid en denk aan de richtlijn PGS 15 voor opslag van stoffen;
 - Stoffen / producten afvoeren die van voor 2015 zijn (oranje etiket) of niet worden gebruikt (accu's);
 - Maak een overweging welke van de afgevoerde stoffen opnieuw (juist etiket) moet worden gebruikt. Pas hier de arbeidshygiënische strategie op toe.
 - Zorg voor voldoende oogspoelvoorzieningen gebaseerd op het gebruik en aanwezigheid van de stoffen na de bovenstaande acties.
- Zowel bij punt 1 en 2 is het wenselijk om de resultaten van de RI&E met de werknemers te bespreken. Denk hier ook aan periodiek voorlichting en het nemen van preventieve maatregelen."

Ten aanzien van biologische agentia wordt aangegeven dat medewerkers die met gevaarlijke stoffen werken, onvoldoende zijn geïnformeerd over de gezondheidsrisico's en te nemen maatregelen. "Blootstelling aan biologische agentia is vooral voor de buitendienst bestemd. Buitendienst werknemers kunnen met allerlei vormen in contact komen. Men beschikt over kennis en ervaring waarbij diverse preventiemaatregelen zijn getroffen. M.b.t. biologische agentia is het volgende geconstateerd:

- Voor ongediertebestrijding wordt een externe partij (HVC) ingeschakeld;
- PBM's voor het ruimen van stoffelijke resten (ovenruimte);
- Tekentang in EHBO-koffer;
- Geen aanwezigheid van giftige planten.

Echter, gebaseerd op de gesprekken, voorlichting en het nemen van preventiemaatregelen dient dit aspect meer aandacht te krijgen. Denk hierbij aan het volgende:

- In aanraking komen met lijkvocht en mogelijk in combinatie met resten van chemotherapie;
- Registeren en melden van tekenbeten, insecten of andere mogelijkheden;
- Insecten verzorgingsmiddelen voor allergische reacties van bezoekers.
- Legionella / blauwalg;
- Exoten."

Als maatregel wordt aanbevolen om buitendienstwerknemers te voorzien van voldoende voorlichting en instructie omtrent de richtlijnen van biologische agentia en de behoeftes te inventariseren van werknemers alsook het informeren van de werknemers over de juiste werkwijzen en de gevolgen van het in aanraking komen met biologische agentia. Het dragen van de juiste werkkleding en de juiste adembescherming moet daarbij worden meegenomen.

In het latere concept arbojaarplan 2020 wordt geen expliciete link gelegd met het RI&E rapport. Aangegeven wordt onder andere dat alle medewerkers die PBM's verstrekt hebben gekregen die noodzakelijk zijn om de aan hem of haar opgedragen werkzaamheden veilig en zonder schade aan de gezondheid te kunnen uitvoeren. Daarbij zijn PBM's ten aanzien van adembescherming en meten zuurstofgehalte niet genoemd.

In een interview wordt aangegeven dat de RI&E is besproken met de arbodienst, bedrijfsarts, directie en OR. Aangegeven wordt dat de constatering omtrent het werken in de keldergraven geen indicatie gaf dat de professionaliteit niet op orde was. In andere interviews is er geen herinnering aan deze RI&E. Er wordt aangegeven dat werkwijzen niet zijn aangepast naar aanleiding van de RI&E.

Bron: RIE Essenhof uitdraai 06112023 rapport + RIE Essenhof uitdraai 06112023 rapport + Concept Arbojaarplan 2020 versie 2020-06-22 + interviewverslagen

2.1.53. 23 juni 2020 - Intern onderzoek graven

In de digitale mappen van Essenhof zijn foto's gevonden van een onderzoek. De foto's hebben in hun bestandsinformatie 23 juni 2020 als opnamedatum staan. Er staat geen nadere informatie bij. In interviews wordt aangegeven dat er in 2020 onderzoek is gedaan naar de effecten van de actieve beluchting. Voor een van de graven is een verlof verleend voor opgraving ter crematie. Blijkens de foto's zijn alle vier de kisten geopend. Alle vier zijn in 2018 begraven.

Op foto's is te zien en in interviews wordt aangegeven dat deels wordt gewerkt met beschermende kleding en zonder mondkapjes.

Bron: verlof tot opgraving + interviewverslagen.

2.1.54. September 2020 – Verplaatsing stoffelijke resten van Zuidendijk naar Essenhof

In interviews wordt aangegeven dat er stoffelijke resten van Zuidendijk naar Essenhof zijn verplaatst en bijgezet in grafkelders. In de administratie van Essenhof is bij deze keldergraven een opmerking opgenomen: "07-10-2020 17:16. In deze grafkelder zijn in september 2020 onverteerde stoffelijke resten bijgezet welke bij de ruiming van veld [duiding veld] op de begraafplaats aan de Zuidendijk niet in het verzamelgraf terecht konden. De verwachting is dat, onder invloed van de actieve beluchting in de kelder gedurende 15 jaar (looptijd omliggende kelders), er wel een vertering op gang komt. Bij de ruiming van de grafkelders op rij [duiding rij] moesten de stoffelijke resten uit kelders [duiding kelder], [duiding kelder], [duiding kelder] en [duiding kelder] overgebracht worden naar de begraafplaats aan de Zuidendijk en daar in een verzamelgraf herbegraven. Tijdelijk herbegraven op een andere begraafplaats is ongebruikelijk, maar zeker niet verboden. Het is echter geen onderwerp dat breeduit gecommuniceerd wordt".

In interviews wordt aangegeven dat het gaat om niet-vergane resten die geruimd zijn vanaf Zuidendijk en zijn verplaatst naar de kelders op Essenhof. Dit, omdat er op Zuidendijk, mede door slechte vertering, te weinig ruimte was in het verzamelgraf. Aangegeven wordt dat het om 20 of 22 lichamen gaat. Aangegeven wordt dat, omdat nabestaanden hebben gekozen voor Zuidendijk, het de bedoeling is deze later terug te brengen naar een verzamelgraf op Zuidendijk. Van deze verplaatsing is geen nadere documentatie aangetroffen. In een interview wordt aangegeven dat dit wat is gedaan, past binnen de wettelijke kaders voor ruiming. In een ander interview wordt aangegeven dat dat niet zo is.

Bron: administratie Essenhof + interviewverslagen

2.1.55. 2021 – Bezoek gemeentesecretaris aan Essenhof

In een interview wordt aangegeven dat de gemeentesecretaris in 2021 een bezoek heeft gebracht aan Essenhof. Tijdens dit bezoek is de gemeentesecretaris geïnformeerd over de problematiek omtrent de keldergraven en de maatregelen met beluchting die zijn getroffen. Aangegeven wordt dat de gemeentesecretaris hierbij niet is geïnformeerd over de onderzoeken met probiotica. Van dit bezoek is geen verslag of memo aangetroffen. Dit was de tweede keer dat de gemeentesecretaris een bezoek heeft gebracht aan Essenhof. Bij het eerste bezoek is kennis gemaakt met de leiding van Essenhof.

Bron: interviewverslag.

2.1.56. 9 september 2021 + 2 februari 2022, update 15 januari 2024 – Protocol Biologische agentia - Gemeente Dordrecht + Protocol Chemische agentia - Gemeente Dordrecht

Gemeentebreed is een protocol opgesteld met betrekking tot chemische agentia en biologische agentia. Met het begrip 'biologische agentia' worden, ingevolge het arboportaal, kleine levende organismen bedoeld die een infectie, allergie of vergiftiging kunnen veroorzaken. Het zijn voor het blote oog onzichtbare micro-organismen die zich onder bepaalde omstandigheden heel snel kunnen vermeerderen en zijn van een plantaardige of dierlijke herkomst. Chemische agentia zijn alle chemische elementen of verbindingen, in pure vorm of mengsels, die in de natuur voorkomen of het resultaat zijn van een beroepsactiviteit, al dan niet opzettelijk geproduceerd

In het protocol over biologische agentia is aangegeven: "Medewerkers van Gemeente Dordrecht verrichten allerlei werkzaamheden op de diverse werkplekken en in de openbare buitenruimte. Daarbij kunnen ze worden blootgesteld aan biologische agentia; deze komen overal voor. Ze zitten in de lucht, in het water en riolen, in/ op dieren, in voedsel, in planten enzovoorts. Het gaat in dit protocol om biologische agentia die specifiek bij bepaalde werkzaamheden kunnen voorkomen en bij aanraking (kunnen) zorgen voor klachten. Hiervoor wordt in feite de term: besmetting gebruikt. Dat kan op meerdere manieren dan enkel aanraking, namelijk ook via inademing (mond en neus), via eten en drinken, door spatten, via wondjes et cetera. De doelgroep betreft:

- (buitendienst)medewerkers belast met uitvoerende en inspectiewerkzaamheden;
- leidinggevenden in verband met voorlichting en toezicht;
- preventiemedewerkers ter ondersteuning."

In het protocol over chemische agentia is aangegeven: "Medewerkers van Gemeente Dordrecht verrichten veel soorten werkzaamheden op de diverse werkplekken binnen, buiten en ook in de openbare ruimten. Daarbij worden ze in meer of mindere mate blootgesteld aan chemische agentia. Deze kunnen gezondheidsrisico's met zich meebrengen. Chemische agentia zijn scheikundige of chemische stoffen en mengsels. Het gaat om gevaarlijke werkzame stoffen die een risico vormen voor de veiligheid en de gezondheid van de medewerkers. Denk hierbij aan vloeistoffen, dampen, gassen of vaste stoffen (incl. fijnstof en poeders). Ze komen op vrijwel alle werkplekken voor; in heel Europa komen miljoenen werknemers in aanraking met chemische agentia die schadelijk kunnen zijn. Sommige zeer gevaarlijke stoffen, zoals asbest of polychloorbifenylen (PCB), zijn tegenwoordig verboden of worden strikt gecontroleerd. Andere mogelijk schadelijke stoffen worden nog steeds veel gebruikt, en er is wetgeving om goed beheer van de bijbehorende risico's te waarborgen. Voor Gemeente Dordrecht beperkt dit protocol zich tot de (potentieel) aanwezige gevaarlijke stoffen en chemische agentia, zoals beschreven in de (verdiepende) risico-inventarisaties en -evaluaties van de verschillende werklocaties. Dit protocol is expliciet van toepassing op zowel binnen- als buitenomgevingen. Het doelpubliek van dit protocol betreft:

- alle medewerkers (incl. inhuurpersoneel) van Gemeente Dordrecht;
- leidinggevenden in verband met voorlichting en toezicht;
- preventiemedewerkers ter advies en ondersteuning."

Er is een interview waarbij wordt gerefereerd aan deze protocollen en aan gemeentebrede verdiepende RI&E's.

Bron: Gemeentebreed Protocol Biologische agentia 2021 & Bijlage Verdiepende RIE Biologische agentia 2020 - 2021 versie 29062021 (incl. BCD) update 24102023 + Gemeentebreed Protocol Fysische agentia 2022 & Verdiepende RIE Fysische agentia 10112021 update 27012022 + interviewverslag

2.1.57. 26 oktober 2021 – Memo Stagnering lijkvertering in algemene keldergraven Essenhof

In het dossier is een memo aangetroffen, intern tussen medewerkers van Essenhof.

Daarin wordt de problematiek van de lijkvertering geschetst. Vervolgens worden de onderzoeken toegelicht: "Na constatering van de verstoorde lijkvertering heeft Essenhof contact gezocht met de Landelijke Organisatie van begraafplaatsen (LOB) om te onderzoeken welke mogelijkheden er zijn om de gestagneerde lijkvertering op gang te brengen. De vraagstelling kwam op een goed moment omdat de LOB, in samenwerking met een marktpartij, op dat moment een onderzoek deed naar een middel dat verstoorde lijkvertering op een natuurlijke wijze op gang zou kunnen brengen. Essenhof is bij dit onderzoek aangesloten. Een punt hierbij was dat de wettelijke grafrust termijn van 10 jaar nog niet verstreken was én dat daarnaast de uitgiftetermijn van de graven nog lang niet verstreken was. Juridisch advies gaf aan dat Essenhof in het kader van beheersmaatregelen wel gerechtigd was om de grafkelders tussentijds te openen. De resultaten van het onderzoek waren echter niet zo positief dat er een middel ontwikkeld is dat natuurlijke lijkvertering bevordert. Het onderzoek is dan ook voor dat moment gestaakt."

Aangegeven wordt dat in februari 2022 de uitgiftetermijn van 15 jaar van de eerste keldergraven verloopt. Ingegaan wordt op het vervolg: "De vraag doet zich op wat te doen met de onverteerde lichamen. Op grond van de Wlb mogen de graven geruimd worden. In de Handleiding Opgraven en Ruimen is beschreven hoe om te gaan met onverteerde (delen) van lichamen. Over het algemeen kan gesteld worden dat de materialen welke de lijkvertering belemmert hebben van het lichaam verwijderd moeten worden. Vervolgens moet het lichaam opnieuw begraven worden en wel op een dusdanige wijze dat er voldoende zuurstof bij het lichaam komt. De verwachting is dat de lijkvertering dan, weliswaar langzaam, toch op gang komt. Aangezien de lichamen uit deze grafkelder inmiddels 15 jaar in een zeer zuurstofarme omgeving gelegen hebben, is het de vraag of de lijkvertering zonder verdere hulpmiddelen alsnog op gang komt. Dit vraagt nader onderzoek en monitoring. Een werkwijze hierbij kan zijn om de onverteerde lichamen per grafkelder te verwijderen. Kistmateriaal verwijderen, evenals belemmerende materialen zoals lijkhoezen en de lichamen vervolgens weer terug te plaatsen in de grafkelder. Essentieel hierbij is dat er direct een actieve beluchting in de grafkelders aangebracht wordt. Hiervoor is het noodzakelijk om de grafkelders onderling te verbinden en een beluchtingsinstallatie te plaatsen welke direct ook de uitgeblazen lucht zuivert zodat stankoverlast voorkomen wordt. Uit praktisch oogpunt is het raadzaam om de eerste twee rijen grafkelders hierbij als één onderdeel te beschouwen. De verwachting is dat de lijkvertering in beluchte grafkelders langzaam wel op gang komt omdat er dan sprake is van toevoer van de onontbeerlijke zuurstof. De totale berggraafcapaciteit van het aantal grafkelders vormt hierbij een punt aandacht. Doordat sinds januari 2020 er zowel gekozen kan worden voor bijzetting van 10 jaar als voor 15 jaar, is de omloopsnelheid van de nu al wel beluchtgrafkelders verhoogd. Een capaciteitsberekening voor de komende 15 jaar vormt onderdeel in de besluitvorming. Een andere mogelijkheid is om de huidige grafvelden T en U te ruimen in opnieuw in te richten voor de begraving van de onverteerde lichamen. De velden T en U zijn grafvelden waarop zich algemene zandgraven bevinden welke wel verjaard zijn, maar welke nog niet fysiek geruimd zijn. Los van de financiële consequenties heeft herbegraving in de grond als grootste nadeel dat een monitoring op de lijkvertering slecht uitvoerbaar is. Daarnaast is de zuurstoftoetreding onder de grond altijd minder dan in actief beluchte grafkelders."

Bron: Memo 2021-10-26 Stagnatie lijkvertering in algemene keldergraven

2.1.58. 17 januari 2022 - Stroomschema begraafplaatsen 2022-2023

In de digitale bestanden van Essenhof is een stroomschema aangetroffen die gaat over de te zetten vervolgstappen. Onderstaand wordt dit geanonimiseerd weergegeven.

Januari 2022	Februari 2022	Februari 2022	Maart 2022	Mei/juni 2022	Juli/aug. 2022	Oktober 2022
Controle van de lijkvertering in twee keldergraven op de begraafplaats. Graf @@@ (onbelucht) en @@ (beperkte beluchting) Controle lijkvertering in twee grafkelders op de rijen welke actief belucht worden.	Wethouder informeren over de bevindingen <u>na</u> de controle middels een interne notitie. Hierin ook meenemen de capaciteitsberekening keldergraven.	Contact opnemen met Dagelijks Bestuur LOB. Voorstel voortzetting onderzoek naar lijkvertering in keldergraven. Contact opnemen met @@@ om na te gaan of we bacteriestammen (<u>probiotica</u>) straks kunnen gaan inzetten bij het terug plaatsen van de overledenen in de keldergraven.	Overleg met begraafplaats @gemeente @ en @gemeente @ over het gebruik van de kelder-graven = ervaringen uitwisselen.	Nabestaanden ontvangen brief waarin is aangegeven dat uitgiftetermijn van het graf afloopt en worden gewezen op mogelijkheden opgraven en herbegraven of opgraven en cremieren.	Heffings-verordening 2023: voorstel opnemen inzake gereduceerd tarief opgraven. Huidige tarief: € 1.140. Tarief samenvoegen stoffelijke resten ook gebruiken voor opgraving vanuit een keldergraf: € 570.	Inschakelen ruimingsbedrijf in verband met ruimen lichamen etc.
Januari 2023	Maart 2023	Maart / april 2023	April 2023			
Offerte opvragen voor aanbrengen beluchttingsinstallatie bij @bedrijf@. (leverancier van bestaande <u>beluchttingsinstallaties</u>).	Voorbereidingen treffen voor: bovengronds ruimen; administratief ruimen; individueel opgraven.	Bovengronds ruimen graven. Administratief ruimen graven. Individuele opgravingen op verzoek van nabestaanden. Beluchttingsinstallaties aanbrengen en kelders onderling met elkaar verbinden.				

Bron: Stroomschema begraafplaatsen 2022-2023

2.1.59. 25 januari 2022 – Intern onderzoek graven

In de digitale mappen van Essenhof is een map gevonden met als mapnaam '2022'. Daarin staan vier formulieren, gelijk aan de formulieren die bij eerdere onderzoeken zijn gehanteerd. De formulieren zijn deels ingevuld. Te zien is dat het gaat om een keldergraf dat onderdeel uitmaakt van de onderzoeken 2015-2016. De begrafenis van deze graven heeft op dat moment iets minder dan 15 jaar geleden plaatsgevonden. Er is geen nadere informatie bij aangetroffen.

In een mailbericht wordt gerefereerd aan het onderzoek op 25 januari waarbij wordt aangegeven dat 1 februari een volgend onderzoek van een van de kelders plaatsvindt.

Bron: formulieren + mailbericht onderzoek keldergraf dinsdagochtend 1 februari

2.1.60. 1 en 8 februari 2022 – Intern onderzoek graven

In een mailbericht wordt gerefereerd aan het onderzoek op 25 januari waarbij wordt aangegeven dat 1 februari een volgend onderzoek van een van de kelders plaatsvindt. In een later mailbericht wordt een volgend onderzoek bevestigd dat op 8 februari plaatsvindt.

De omschrijving van de beoogd te onderzoeken graven sluit aan op hetgeen in een latere memo wordt beschreven (kelder 3). Uit de memo van 1 maart 2022:

“Controle lijkvertering in 2022

In januari en februari 2022 zijn drie algemene keldergraven geopend voor controle op de lijkvertering. Hierbij moet onderscheid gemaakt worden in verschillende periode van begraven:

- Kelder 1: Kelder zonder enige vorm van beluchting met als gevolg een onverteerd lichaam. Deze kelder was betrokken bij het onderzoek dat in samenwerking met de LOB uitgevoerd is. Het bleek dat de op de bovenste begraafslag uiteindelijk toch onder invloed van een aangebracht biologisch middel en toevoer van lucht, er toch lijkvertering opgang gekomen was.
- Kelder 2: een kelder waar direct een actieve beluchting aangebracht was. In deze kelder is ruim 6 jaar geleden bijgezet. De lijkvertering in deze kelder verloopt naar verwachting.
- Kelder 3: een kelder waar direct een actieve beluchting aangebracht was. De bijzettingen in deze kelder hebben plaatsgevonden tijdens een hete zomerperiode 4 jaar geleden. De vraag was of de hoge temperaturen invloed hadden op de start van de lijkvertering. Dat bleek inderdaad het geval te zijn. De vertering verloopt naar verwachting. Begraafcapaciteit algemene graven”

Bron: Memo 2022-03-01 Stagnatie lijkvertering in algemene keldergraven + mailbericht onderzoek keldergraf dinsdagochtend 1 februari + mailbericht onderzoek keldergraven dinsdag 8 februari

2.1.61. 1 maart 2022 - Memo Stagnering lijkvertering in algemene keldergraven Essenhof

In de digitale mappen van Essenhof is een volgende memo aangetroffen, intern tussen medewerkers Essenhof. In de memo wordt de problematiek van de lijkvertering geschetst, worden de uitgevoerde onderzoeken toegelicht en worden mogelijke vervolgmaatregelen geschetst. Ook worden de bevindingen van de onderzoeken van de drie keldergraven (januari en februari 2022) geschetst.

Aangegeven wordt dat de totale berggraafcapaciteit van het aantal algemene grafkelders een aandachtspunt is. “Doordat sinds januari 2020 er zowel gekozen kan worden voor bijzetting van 10 jaar als voor 15 jaar, is de omloopsnelheid van de nu al wel beluchtgrafkelders verhoogd. Het OCD heeft onlangs opdracht gekregen een nieuwe uitvaartprognose voor de komende jaren te maken. Op basis van de huidige cijfers blijkt dat de voorraad vrije keldergraven onvoldoende is om tot in lengte van dagen voldoende capaciteit te hebben voor algemene graven. De verwachting is dat over 8 jaar alle grafkelders bezet zijn. Wanneer de tendens dat er minder in algemene graven begraven wordt en meer in particuliere graven, kan het zijn dat de capaciteit toch voldoende blijkt te zijn. Hiervoor biedt de nieuwe uitvaartprognose de input.”

Bron: Memo 2022-03-01 Stagnatie lijkvertering in algemene keldergraven

2.1.62. 7 maart 2022 - Overleg met bestuurder en medewerkers Essenhof

In de digitale mappen van Essenhof is een verslag aangetroffen van een overleg dat, zo staat in het verslag, op 7 maart 2022 via teams heeft plaatsgevonden. Volgens het verslag nemen 3 medewerkers en de bestuurder deel aan het overleg.

In het verslag staat:

“I. Aanleiding voor het gesprek: lijkvertering in algemene keldergraven

In februari 2007 zijn op Essenhof algemene keldergraven in gebruik genomen. In elk keldergraf worden vier overledenen zonder familierelatie bijgezet. De uitgiftetermijn voor deze graven is 15 jaar, derhalve is de uitgiftetermijn van de eerste grafkelders in 2022 verstreken. Bij de aanleg van de grafkelders is er helaas voor gekozen om een minimale vorm van beluchting van de kelders aan te brengen.

Bij controle op de voortgang van de lijkvertering (grootschalig begraven in keldergraven was nieuw op Essenhof), bleek in december 2013 dat er in de grafkelders nauwelijks tot geen lijkvertering had plaatsgevonden. Ergo, de lichamen waren als gevolg van het ontbreken van de voor de lijkvertering benodigde zuurstof, niet ontbonden, maar waren overgegaan tot adipocirevorming. 'Verzeping' van de lichamen. Dit houdt in dat de lichamen volledig intact blijven en vertering uitblijft wanneer de omstandigheden niet veranderen.

Een tweede controle bracht aan het licht dat dit verschijnsel niet incidenteel was opgetreden in de ene geopende grafkelder, maar dat het een structureel probleem was bij alle in gebruik genomen grafkelders. Inmiddels waren er ruim 1.200 overledenen in deze grafkelders bijgezet.

Om het probleem van de stagnatie van de lijkvertering bij verdere bijzettingen te voorkomen, is er in 2014 een actieve beluchting bij de nog niet in gebruik genomen grafkelders aangebracht. Latere controle van bijzettingen in de beluchte grafkelders geven het beeld dat in deze kelders de lijkvertering wél opgang komt. Nadere monitoring van het verteringsproces blijft noodzakelijk. De ruim 1.200 onverteerde lichamen zijn echter een serieus probleem waar nog geen pasklare oplossing voor is.

II. Onderzoek naar bevordering lijkvertering

Na constatering van de verstoorde lijkvertering heeft Essenhof contact gezocht met de Landelijke Organisatie van begraafplaatsen (LOB) om te onderzoeken welke mogelijkheden er zijn om de gestagneerde lijkvertering op gang te brengen. De vraagstelling kwam op een goed moment omdat de LOB, in samenwerking met een marktpartij, op dat moment een onderzoek deed naar een middel dat verstoorde lijkvertering op een natuurlijke wijze op gang zou kunnen brengen. Essenhof is bij dit onderzoek aangesloten. Een punt hierbij was dat de wettelijke grafrust termijn van 10 jaar nog niet verstreken was én dat daarnaast de uitgiftetermijn van de graven nog lang niet verstreken was.

Juridisch advies gaf aan dat Essenhof in het kader van beheersmaatregelen wel gerechtigd was om de grafkelders tussentijds te openen. De resultaten van het onderzoek waren echter niet zo positief dat er een middel ontwikkeld is dat natuurlijke lijkvertering bevordert. Het onderzoek is dan ook voor dat moment gestaakt.

In januari en februari 2022 zijn drie algemene keldergraven geopend voor controle op de lijkvertering. Hierbij moet onderscheid gemaakt worden in verschillende periode van begraven:

- Kelder 1: Kelder zonder enige vorm van beluchting met als gevolg een onverteerd lichaam. Deze kelder was betrokken bij het onderzoek dat in samenwerking met de LOB uitgevoerd is. Het bleek dat de op de bovenste begraafslag uiteindelijk onder invloed van een aangebracht biologisch middel en toevoer van lucht, er toch lijkvertering opgang gekomen was.
- Kelder 2: een kelder waar direct een actieve beluchting aangebracht was. In deze kelder is ruim 6 jaar geleden bijgezet. De lijkvertering in deze kelder verloopt naar verwachting.
- Kelder 3: een kelder waar direct een actieve beluchting aangebracht was. De bijzettingen in deze kelder hebben plaatsgevonden tijdens een hete zomerperiode 4 jaar geleden. De vraag was of de hogere temperaturen invloed hadden op de start van de lijkvertering. Dat bleek inderdaad het geval te zijn. De vertering verloopt naar verwachting.

III. Begraafcapaciteit algemene graven

De totale bergaafcapaciteit van het aantal algemene grafkelders vormt een punt aandacht. Doordat sinds januari 2020 er zowel gekozen kan worden voor bijzetting van 10 jaar als voor 15 jaar, is de omloopsnelheid van de nu al wel beluchte grafkelders verhoogd.

Het OCD heeft onlangs opdracht gekregen een nieuwe uitvaartprognose voor de komende jaren te maken. Op basis van de huidige cijfers blijkt dat de voorraad vrije keldergraven onvoldoende is om tot in lengte van dagen voldoende

capaciteit te hebben voor algemene graven. De verwachting is dat over 8 jaar alle grafkelders bezet zijn. Wanneer de tendens dat er minder in algemene graven begraven wordt en meer in particuliere graven, kan het zijn dat de capaciteit toch voldoende blijkt te zijn. Hiervoor biedt de nieuwe uitvaartprognose de input.

IV. Hoe verder

In februari 2022 is de uitgiftetermijn van de eerste grafkelders verlopen. Wanneer er echter een oplossing voor het probleem van onverteerde lichamen gezocht wordt, is het beter op uit te gaan naar de uitgiftetermijn van de laatste grafkelder van de tweede rij welke in gebruik genomen is, dat is maart 2023. De reden voor deze termijn is er dan twee rijen grafkelders zijn waarvan de uitgiftetermijn volledig verstreken is waardoor er zonder problemen werkzaamheden in de kelders uitgevoerd kunnen worden. Hierbij valt te denken aan het aanbrengen van een actieve beluchting door de kelders onderling te verbinden op dezelfde wijze als dat nu gebeurt bij de grafkelders welke momenteel in gebruik genomen worden.

De vraag doet zich op wat te doen met de onverteerde lichamen. Op grond van de Wlb mogen de graven geruimd worden. In de Handleiding Opgraven en Ruimen is beschreven hoe om te gaan met onverteerde (delen) van lichamen. Over het algemeen kan gesteld worden dat de materialen welke de lijkvertering belemmert hebben van het lichaam verwijderd moeten worden. Vervolgens moet het lichaam opnieuw begraven worden en wel op een dusdanige wijze dat er voldoende zuurstof bij het lichaam komt. De verwachting is dat de lijkvertering dan, weliswaar langzaam, toch op gang komt. Aangezien de lichamen uit deze grafkelder inmiddels 15 jaar in een zeer zuurstofarme omgeving gelegen hebben, is het de vraag of de lijkvertering zonder verdere hulpmiddelen alsnog op gang komt. Dit vraagt nader onderzoek en monitoring.

Optie I.

Een werkwijze hierbij kan zijn om de onverteerde lichamen per grafkelder te verwijderen. Kistmateriaal verwijderen, evenals belemmerende materialen zoals lijkhoezen en de lichamen vervolgens weer terug te plaatsen in de grafkelder. Essentieel hierbij is dat er direct een actieve beluchting in de grafkelders aangebracht wordt. Hiervoor is het noodzakelijk om de grafkelders onderling te verbinden en een beluchtingsinstallatie te plaatsen welke direct ook de uitgeblazen lucht zuivert zodat stankoverlast voorkomen wordt.

Uit praktisch oogpunt is het raadzaam om de eerste twee rijen grafkelders hierbij als één onderdeel te beschouwen. De verwachting is dat de lijkvertering in beluchte grafkelders langzaam wel op gang komt omdat er dan sprake is van toevoer van de onontbeerlijke zuurstof.

Optie II.

Een andere mogelijkheid is om de huidige grafvelden T en U te ruimen en opnieuw in te richten voor de begraving van de onverteerde lichamen. De velden T en U zijn grafvelden waarop zich algemene zandgraven bevinden welke wel verjaard zijn, maar welke nog niet fysiek geruimd zijn. Los van de financiële consequenties heeft herbegraving in de grond als grootste nadeel dat een monitoring op de lijkvertering slecht uitvoerbaar is. Daarnaast is de zuurstoftoetreding onder de grond altijd minder dan in actief beluchte grafkelders.

V. Afspraak

[naam bestuurder] is geïnformeerd over de situatie met betrekking tot de ruim 1.200 onverteerde lichamen. Hij ondersteunt het ambtelijk voorstel (optie 1) en ziet dit als een onderdeel van onze wettelijke taak om te zorgen dat er sprake is van lijkvertering. Ook wanneer dit zoals in deze situatie om extra handelingen vraagt. Uiteraard met de verwachting dat dit uiterst zorgvuldig plaats zal vinden. Hij onderschrijft het voorstel om richting nabestaanden niet te communiceren dat de lijkvertering niet optimaal verlopen is. Alleen de wettelijk verplichte kennisgeving dat de uitgiftetermijn van het algemene graf binnen een jaar verstrijkt, wordt verzonden. Een voorstel om in de Heffingsverordening Essenhof 2023 een gereduceerd tarief voor een 'opgraving' vanuit een algemeen keldergraf op te nemen in combinatie met een aantrekkelijk tarief voor de aansluitend een crematie van de stoffelijke resten, wordt ondersteund."

Blijkens een mailbericht is het verslag aan de bestuurder gemaild op 16 mei 2022. In interviews wordt aangegeven dat het overleg heeft plaatsgevonden en dat het verslag en de inhoud ervan wordt herinnerd. Aangegeven wordt dat de toenmalige bestuurder de informatie heeft gedeeld met de nieuwe bestuurder, mogelijk in de periode van de onderhandelingen over het nieuwe college. Bekend is dat er een memo is, niet herinnerd kan worden of de memo zelf is gedeeld.

Bron: Verslag 2022-03-07 Stagnatie lijkvertering in algemene keldergraven + mailbericht Verslag van het gesprek d.d. + interviewverslagen.

2.1.63. 19 juni 2022 – Presentatie werkprocessen op de begraafplaats

In de digitale bestanden van Essenhof is een presentatie voor medewerkers aangetroffen over werkprocessen op een begraafplaats. In de bestandsinformatie is 19 juni 2022 als datum aangegeven. Onderdeel van de presentatie is:

Technische beoordeling ruiming:

-De beheerder onderzoekt of de ruiming technisch en op verantwoorde wijze door eigen medewerkers kan plaatsvinden of dat inschakeling van een gespecialiseerd bedrijf noodzakelijk is.

Afwegingsgronden zijn:

- urgentie van de ruimingswerkzaamheden
- beschikbaarheid eigen medewerkers en materieel
- alleen bovengronds of ook ondergronds ruimen
- grafkelders, dan wel zandgraven
- de schaalgrootte en de daarmee samenhangende kosten
- de te verwachten psychische belasting bij onvolledige vertering

-De beheerder maakt een planning voor de ruiming door eigen medewerkers dan wel door een aannemer. Bovengronds ruimen in principe binnen 1 maand na afloop van het grafrecht en ondergronds bij de uitgifte van een nieuw grafrecht.

-Bij ruiming door een aannemer maakt de beheerder afspraken en wordt toegezien op een zorgvuldige ruiming conform het bestek en de afspraken.

Ruiming van keldergraven door eigen medewerkers:

- De beheerder plant de ruiming van een keldergraf conform de opdracht van de administratie.
- Nog aanwezige grafbedekkingen op de afsluitplaat worden verwijderd en afgevoerd of tijdelijk opgestegen.
- De te ruimen graven worden afgeschermd met een zeil en een extra medewerker is aanwezig voor het op afstand houden van nieuwsgierige bezoekers.
- De medewerkers maken gebruik van benodigde persoonlijke beschermingsmiddelen conform de ARBO -richtlijnen (laarzen of waterdichte schoenen, wegwerpovertrek, handschoenen, helm en eventueel masker).
- De afsluitplaat wordt verwijderd en de kisten worden 1 voor 1 naar boven gehaald en verwijderd (indien ze nog in redelijke staat zijn) of anderszins worden de resten verzameld en het graf geleegd. Indien het keldergraf of de afsluitplaat in slechte staat is dient voorafgaande de ruiming een actieplan te worden gemaakt, waarbij de volledige verwijdering van het keldergraf de belangrijkste optie is.
- Menselijke resten die bij het delven vrij komen worden verzameld in een zak en vervolgens naar een verzamelkelder overgebracht.
- Niet menselijke resten worden apart verzameld en met een container afgevoerd naar een verbrandingsoven.
- Na afloop van de ruiming wordt het actieplan voor verwijdering (of renovatie) uitgevoerd.

Opgraven en vervolg:

De beheerder regelt medewerkers of een gespecialiseerd bedrijf voor het uitvoeren van de werkzaamheden en ziet toe op het correct naleven van de voorwaarden. Speciale aandacht heeft de wijze van verzamelen en bergen van stoffelijke resten (meestal in een nieuwe kist) en de verwijdering en afvoer van niet menselijke resten.

De beheerder controleert of de vervoerder in het bezit is van de vergunning tot herbegraven elders en op de hoogte is van de voorwaarden van het transport en deze correct uitvoert.

De beheerder controleert of het registratienummer op de nieuwe kist overeenkomt met het registratiedocument.

De beheerder controleert de kopie van het aanvraagformulier voor crematie.

De beheerder draagt er zorg voor dat nieuwsgierige bezoekers op afstand blijven.

De beheerder informeert het crematorium over het transport en de verwachte aankomsttijd.

De beheerder ziet erop toe dat het geopende graf zorgvuldig gesloten wordt

Bron: Presentatie werkprocessen op de begraafplaats.

2.1.64. 2022 - Functie risicoprofiel Medewerker grafwerk en groenbeheer 2022

In het dossier zit het functierisicoprofiel medewerker grafwerk en groenbeheer 2022. Zie het eerdere moment van 11 januari 2020.

Daarin wordt de volgende risicoscore aangegeven: "De gemiddelde risicoscore voor deze functie bedraagt 52,7 (geel). Op de onderdelen biologische agentia en buitenklimaat kent de functie waarden van 63 en 81 (oranje), met een maximum van 252 (rood) op werken in vervuilde grond. Aanvullende maatregelen zijn noodzakelijk."

Daarom wordt geadviseerd de volgende maatregelen te treffen:

- Stel een vast PBM-pakket en kledingpakket samen waarbij draagcomfort en bescherming voor de medewerker de essentie is, en afgestemd is op jaargetijde (aparte zomer- en winterkleding);
- Situationeel aanbieden van een cursus Omgaan met verlies en rouw o.i.d.;
- Eerstelijns psychologische opvang op de werkvloer (collegiaal opvangteam);
- Draag zorg voor droge werkkleding en (hand)schoenen;
- Gebruik van een uniforme procedure omtrent alleen-werken;
- Periodiek aanbieden van voorlichting / instructie over biologische agentia en gevaarlijke stoffen (richtlijn is elke 3 jaar);
- Periodiek aanbieden van voorlichting / instructie over de werkhouding incl. tillen (richtlijn is elke 3 jaar);
- Periodiek aanbieden van een cursus 'Zelfredzaamheid' (richtlijn is jaarlijks, incl. AED instructie);
- Periodiek aanbieden van relevante vakgerichte voorlichtingen en/ of Toolboxmeetings;
- Ter beschikking stellen van hygiënische middelen voor reiniging van handen et cetera;
- Verbandtrommel inclusief tekenset/tang en zonnebrandcrème (bv. Actinica Lotion);
- Zwaar werk met minimaal 2 personen uitvoeren en de dagplanning daarop instellen, taakrotatie toepassen, regelmatig werk afwisselen;
- Manier van onderhoud en beplanten minder arbeidsintensief inregelen middels ruigtebeheer;
- Machinale grondzeef inzetten voor zeven van met afval en brokken vervuilde grond, zodat daarna lichtere zuivere grond verzet kan worden;
- Het in en uit graven klimmen kan verlicht worden middels kleine uitschuifbare ladders;
- Dagelijks ergonomische oefeningen doen en ergonomische middelen, zoals krukjes, gebruiken;
- De beschikbare elektrische stepjes op het terrein van Essenhof beperken het vele lopen;
- De vijf Arbocatalogi Gemeenten raadplegen en, waar mogelijk, toepassen (betreft: werkdruk, fysieke belasting, agressie & geweld, beeldschermwerk en hybride werken)."

Het PBM/CBM-advies is:

"Voor deze functie wordt geadviseerd om, op basis dit onderzoek, standaard te voorzien in de volgende PBM's:

- 112 app;
- FFP2/3 mondkapjes;
- Gehoorbescherming, norm EN 352, otoplastieken bij gebruik van machines;
- Halfgelaatsmasker;
- Helm en gelaatsscherm (gaas);
- Veiligheidsbril;
- Veiligheidsschoenen (2 paar) klasse S3, veiligheidslaarzen klasse S5, norm EN 20345;
- Wegwerp overall;
- Werkhandschoenen (diverse soorten);
- Zaagbroek en -laarzen;
- Zuurstofmasker (betreden grafkelders).

Zie ook de Regeling Werken met persoonlijke beschermingsmiddelen (2021)."

Er wordt ook een vaccinatieadvies en een PAGO/PMO-advies gegeven.

Bron: Functie risicoprofiel Medewerker grafwerk en groenbeheer 2022 + interviewverslag.

2.1.65. 2022 – Opgravingen ter herbegrafenis of crematie

In interviews wordt beschreven wat de arbeidsomstandigheden waren bij (reguliere) opgravingen ter herbegrafenis of crematie. De beschrijving geldt daarmee voor meerdere jaren.

Aangegeven wordt dat er geen werkinstructies zijn en dat veelal geen gebruik wordt gemaakt van mondkmaskers. Als er maskers beschikbaar zijn, betreft dit stofmaskers. In een interview wordt aangegeven dat in 2022 voor de eerste keer een masker moest worden gebruikt en dat er stofmaskers beschikbaar zijn. Dat wordt als onvoldoende ervaren. Daarom wordt om een masker met koolstoffilter gevraagd. Zulke maskers zijn nog niet voorhanden. In interviews wordt aangegeven dat aangedrongen moet worden om dergelijke maskers aangeschaft te krijgen. In interviews wordt aangegeven dat het voorkwam dat kisten die niet ter herbegrafenis of crematie worden opgegraven, ook worden opgegraven en geopend en na bestudering opnieuw in de kelder worden geplaatst. In interviews wordt aangegeven dat medewerkers GG dat niet hebben willen doen.

Bron: interviewverslagen.

2.1.66. 2023 – Werkbezoek bestuurder en medewerker aan Essenhof

In interviews wordt aangegeven dat de bestuurder en een medewerker (niet van Essenhof) in 2023 een werkbezoek aan Essenhof afleggen. Aangegeven wordt dat hier ook twee medewerkers van Essenhof bij aanwezig zijn.

In een interview wordt aangegeven dat de uitnodiging vanuit Essenhof komt. Aangegeven wordt dat hierbij geen documenten zijn opgesteld of gedeeld. Het werkbezoek is ervoor bedoeld dat de bestuurder weet wat er speelt. Tijdens het bezoek wordt de bestuurder geïnformeerd over de problematiek van de keldergraven waarbij foto's aan de bestuurder en medewerker worden getoond. In een interview wordt aangegeven dat het beeld bij hen bestaat dat het gaat over foto's gemaakt bij ruiming, omdat Essenhof op dat moment bezig was met het ruimen van een rij graven. In een paar interviews wordt aangegeven dat beluchting en zand worden ingezet als maatregelen waarbij wordt aangegeven dat op dat moment niet is gesproken over probiotica alsook dat niet is gesproken over een juridisch advies. Ervan wordt uitgegaan dat alles goed was geregeld, aangevend de overtuiging te hebben dat alles met de meeste zorgvuldigheid is gedaan. In een interview wordt aangegeven dat gevraagd is of deze problematiek gemeld moet worden. Hierop zou vanuit Essenhof zijn geantwoord dat aan het probleem wordt gewerkt en dat bewust gekozen is om niet naar buiten te treden met de informatie, vanwege het niet willen belasten van de nabestaanden, de breedte van het probleem en het nog niet zeker zijn van een oplossing.

In een interview wordt aangegeven dat vervolgens is besloten de lichamen te laten liggen in de keldergraven. In het interview wordt aangegeven dat dit mondeling in het college is gedeeld in het vertrouwelijke deel van de vergadering. Niet herinnerd wordt wanneer dit precies is besloten en gedeeld, waarschijnlijk in 2023.

Bron: interviewverslagen.

2.1.67. 12 april 2023 – Opgraven ter herbegrafenis of crematie

In een mailbericht wordt het volgende aangegeven: "Vanochtend hebben we twee opgravingen vanaf laag 3 (een na bovenste) vanuit keldergraven uitgevoerd. Tijdig begonnen en ook tijdig klaar. Het uit de kelders halen van de van de kisten en het weer terugplaatsen van de bovenste is goed gegaan. Herkisten ging ook goed. Beide lichamen waren zoals verwacht nauwelijks verteerd, foto's bij mij beschikbaar."

Uit de administratie blijkt dat er voor twee graven een verlof is verleend voor opgraving ter herbegrafenis/crematie. Het verlof is verleend door een medewerker Essenhof, niet zijnde teamleider of clustermanager.

In een interview wordt aangegeven dat er bij opgravingen mogelijk andere kisten uit dat keldergraf zijn opengemaakt. Aangevend dat het van een opgraving ter herbegrafenis/crematie kan worden herinnerd en dat dat zou kunnen gebeuren, maar dat dat niet veel zin heeft omdat bekend is dat de vertering niet goed loopt. Aangegeven wordt dat bij een opgraving ter herbegrafenis/crematie een kist is opengemaakt. Bij dat graf was door een nabije boom de betonnen plaat opgetild, zo wordt aangegeven, waardoor luchttoevoer ontstaat. Hierdoor was het lichaam verder verteerd dan verwacht. Aangegeven wordt dat een tweede kist is geopend waarbij de vertering was zoals verwacht.

In andere interviews wordt aangegeven dat bij opgravingen ter herbegrafenis/crematie, andere kisten open zijn gemaakt. In interviews wordt aangegeven dat daarbij soms medewerkers van Essenhof aanwezig zijn die niet werkzaam zijn bij het team GG. Aangegeven wordt dat aanwezig zijn, plaatsvindt om te begrijpen waar de werkprocessen en procedures op Essenhof over gaan.

In interviews wordt aangegeven dat de bestuurder een paar keer is uitgenodigd aanwezig te zijn bij een opgraving ter herbegrafenis/crematie, maar dat de bestuurder niet is gekomen.

Bron: mailbericht opgravingen en crematies + Overzicht uit te voeren opgravingen + verlopen tot opgraving + interviewverslagen.

2.1.68. Zomer van 2023 en mogelijk ook in 2022 – Medewerkers onwel in kelders en ander gebruik van kelders

In interviews wordt aangegeven dat vanaf juni 2023 is gekozen voor een ander gebruik van de kelders. De kelders worden afgedekt met zand en er wordt op drie lagen (in plaats van vier) begraven. De aangepaste werkwijze was een beslissing van Essenhof, afgestemd met de bestuurder. Aangegeven wordt dat dit is besloten vanwege de lijklucht in de zomer, het aanzicht van stoffelijke resten en het gebrek aan zuurstof onder in de kelders. Aangegeven wordt dat er schimmel ontstaat op de lichamen, wat slecht is voor de gezondheid. In een interview wordt aangegeven dat de beluchting van de keldergraven niet geheel is afgerond.

Een andere aanleiding die wordt genoemd in interviews, ligt bij het onwel worden van medewerkers in de kelders. Eerder in de tijdlijn wordt hieraan gerefereerd. In de zomer van 2023 en mogelijk ook in 2022 speelt een situatie waarbij medewerkers van graf en groen in een kelder onwel worden door een gebrek aan zuurstof. Aangegeven wordt dat de kelder al meerdere uren openligt voordat ze met het werk starten.

Aangegeven wordt dat wordt verzocht om het aanschaffen van apparatuur om het zuurstofgehalte in de kelder te meten. Dat gebeurt waarna tot een meting wordt overgegaan, zo wordt aangegeven, na het graf enige tijd opengelaten te hebben. Uit de meting blijkt dat het zuurstofpercentage 7% is, zo wordt aangegeven. In het Arbeidsomstandighedenbesluit is bepaald dat in ieder geval sprake is van gevaar voor verstikking indien de atmosfeer minder dan 18 volumeprocent zuurstof bevat. In interviews wordt aangegeven dat ook H₂S is gemeten. Dat is waterstofsulfide en is een giftig gas dat ruikt naar rotte eieren. De geur is voor mensen alleen te ruiken bij lage concentraties. Bij hoge concentraties wordt de geur niet meer waargenomen. Het gas ontstaat bij het afbreken van bepaalde organische stoffen, vooral in een zuurstofarme omgeving. Aangegeven wordt dat met de beschikbare meetapparatuur niet kan worden gemeten hoeveel waterstofsulfide aanwezig is.

In interviews wordt aangegeven dat eerst 'lacherig' is gedaan over de onwelwording. Er wordt gesuggereerd om met een bladblazer de lucht te verversen. Na de meting is overgegaan tot het anders gebruiken van de keldergraven en het niet meer werken in de kelders.

Bron: interviewverslagen.

2.1.69. 5 september 2023 - Werkoverleg graf en groen

In de notulen van het werkoverleg wordt vermeld: "proces van ruimen: Hoe kunnen we dit anders doen? Hoe kunnen we dit versnellen? De begraafplaats raakt vol en waar nu het meest begraven wordt, is het een ramp. Belangrijk is dat duidelijk wordt waar de knekelputten liggen. Dit ligt bij [naam persoon]. Gesproken wordt over de mogelijkheden die er zijn: uitknijpen, harken, op een hoop en eens in de zoveel tijd zeven. Dit laatste wordt bemoeilijkt door de kleding. Een en ander moet wel afgeschermd worden voor mensen en beschermd tegen dieren. Er wordt geopperd om een werkbezoek te plannen bij [namen twee begraafplaatsen]"

Bron: 2023-09-05 notulen G&G-overleg

2.1.70. 15 november 2023 – Bespreking van werken in keldergraven

In een interview wordt aangegeven dat het werken in keldergraven in het kader van arbeidsomstandigheden is besproken tijdens een kennismakingsgesprek. Hierbij wordt, zo wordt aangegeven, verteld over het zuurstofgebrek in de kelders en dat metingen zijn gedaan. In een interview wordt aangegeven dat het de eerste keer is dat men ervan hoort. In een interview wordt aangegeven dat deze problematiek stil is gehouden om te voorkomen dat dit terecht zou kunnen komen bij de gemeentesecretaris, de burgemeester of de raad. Aangegeven wordt dat medewerkers ervaren hebben dat het probleem werd gebagatelliseerd.

Bron: interviewverslag

2.1.71. December 2023 - Opruimen documenten op Essenhof

Ten tijde van de uitvoering van dit onderzoek en bij het verzamelen van documenten geven medewerkers van Essenhof aan dat documenten zijn opgeruimd, in de zin dat documenten zijn weggehaald op Essenhof en zijn vernietigd door het bedrijf dat voor Essenhof zorgdraagt voor het reguliere verwijderen van documenten. Aangegeven wordt dat het veel documenten betreft. Aangegeven wordt dat een medewerker nog heeft gebeld met het bedrijf dat de documenten heeft opgehaald en heeft gevraagd of de documenten niet vernietigd konden worden. Dat was te laat; de documenten waren al vernietigd. Dit wordt ook aangegeven in interviews.

In een interview wordt aangegeven dat in die periode meerdere usb-sticks zijn opgehaald vanuit de regiekamer. Aangegeven wordt dit als vreemd wordt ervaren aangezien het beleid is dat geen data mag worden geëxporteerd.

In een ander interview wordt aangegeven dat het opruimen betreft en dat stukken die niet relevant zijn in de afgesloten container zijn gedaan, bestemd voor vertrouwelijke documenten. Aangevend dat ambtenaren geen documenten mee naar huis mogen meenemen.

Het is niet bekend welke documenten zijn verwijderd en of ook documenten digitaal zijn verwijderd of gekopieerd.

Bron: interviewverslagen

2.1.72. 1 juli 2024 – Stand van Zaken RI&E

In het dossier zit een overzicht van de stand van zaken RI&E Essenhof en een verslag van een overleg daarover op 1 juli.

In het overzicht staat onder andere als RI&E bevinding: "Ontbreken werkinstructie/richtlijnen werken in de keldergraven (werken met adembescherming, geen alleen-werk etc.)." Met als actie in voorbereiding: "Werkinstructies uitwerken en vastleggen op papier geplastificeerd en zichtbaar beschikbaar bij de PBS en in het onderkomen". In de toelichting staat: "nb Sinds oktober 2023 wordt strikt gewerkt met PBM wat een radicale verandering is t.o.v. de werkwijze van de jaren daarvoor. Werkinstructies zijn bekend bij medewerkers en worden nageleefd. Extra veiligheidstrainingen tbv certificeren veilig werken?"

In het verslag van het overleg staat onder andere dat de directeur en gemeentesecretaris op de hoogte zijn gesteld. "Er moeten acties worden genomen. Snel tot een plan komen voor korte termijn om praktische zaken op te lossen en daarbij op langere termijn veiligheid te verbeteren. Intentie is niet om te vinger wijzen. Ondersteuning kan worden gevraagd."

In verslag is te lezen dat de punten uit het overzicht worden langsgelopen. Over werkinstructie voor werken in keldergraven is opgenomen:

""Werkinstructies voor werken in de keldergraven:

- Medewerkers in de kelder voelen zich niet altijd lekker als ze uit de kelder komen. Wat is er toen gedaan aan dit gevoel, vraagt [naam persoon]. Is door vorige leidinggevendenden onder de pet gehouden, dat vindt [naam persoon] heel erg kwalijk. Daar is [naam persoon] het mee eens. Nu wordt bij opgravingen gewerkt met maskers e.d.
- Gebruik maskers: met medewerkers te bespreken hoe hiermee te werken. Hoe komt het dat RI&E dit niet naar boven bracht? Wel in vorige RI&E zegt [naam persoon]. Constatering nooit echt goed geweest, zegt [naam persoon]. Werkinstructies via een toolbox-meeting is de tip om het gebruik goed te doen."

Uit mailberichten in het kader van het overleg blijkt dat er door een deelnemer aan het overleg belangrijke zaken worden gemist, zoals: "(de beleving) van de werkdruk en het al dan niet dragen van eigen verantwoordelijkheid en daarmee samenhangend de veiligheidscultuur aldaar. Ook hebben we het gehad over transparantie en (proactieve) communicatie. En tot slot lees ik niks over het feit dat de RI&E ruimschoots van tevoren gepland was, maar desalniettemin niemand vanaf het middaguur ons te woord kon staan en rondleiden."

Naast verschillende belevingen bij de (feitelijke en ervaren) werkdruk wordt door een deelnemer aan het overleg belangrijk gevonden de historische context mee te nemen. Refererend aan niet ondernomen acties in het verleden en waar nu een inhaalslag op moet plaatsvinden.

Bron: 20240107- stavaza RIE actueel + 20240701 verslag RI&E 2e versie + mailbericht RE 20240701 verslag RIE gesprek Essenhof 2 + mailbericht RE highlights 21062024 inspectie Essenhof 3 + mailbericht RE RIE rapportage beschikbaar.

2.1.73. 5 juli 2024 + 10 september 2024 - Rapport Risico-Inventarisatie en -Evaluatie + RI&E overleg

In het rapport is onder andere opgenomen: "01 Werkdruk: Is het werktempo structureel te hoog, is het werkaanbod of de tijdsdruk voortdurend te groot, of is er regelmatig sprake van piekbelasting? Antwoord: Ja. Prioriteit: 1 – Hoog.

Beschrijving knelpunt: Medewerkers geven aan dat er op de Essenhof onder (grote) werkdruk gewerkt wordt momenteel. Dit heeft onder meer te maken met de vele wisselingen in het management, het personeelstekort waardoor medewerkers soms een werkweek van 50-60 uur maken. Tevens heeft de bedrijfsarts aangegeven bekend te zijn met de problematiek op de Essenhof en is van oordeel dat er meer aandacht dient te komen voor de medewerkers en de problematiek aldaar. Ook is er onduidelijkheid in het beleid wat gevoerd wordt en wat er van de medewerkers verwacht wordt, dit tezamen leidt tot onrust en gevoelens van onveiligheid. Medewerkers staan daar vaak in de 'overlevingsmodus'

In het PvA is hierover opgenomen: "Het aanpakken van werkdruk is geen eenvoudige taak en er is niet één oplossing die voor iedereen passend is. Voer in ieder geval periodiek een meting uit naar de werkdruk onder de medewerkers, waarna er passende oplossingen en maatregelen per team of locatie genomen kunnen worden. Gericht op de specifieke oorzaken van de werkdruk aldaar.

Daarnaast zijn er praktische hulpmiddelen die gebruikt kunnen worden:

* <https://www.arboportaal.nl/onderwerpen/werkdruk/praktische-tips>

* <https://www.arboportaal.nl/onderwerpen/werkdruk/handige-tools-en-instrumenten>

* <https://www.inpreventie.nl/kennisbank/emotionele-risico-s/werkdruk-en-burn-out>

Voorts op de signalen die vanuit de Essenhof en de bedrijfsarts zijn gekomen, is de eerste stap: in gesprek gaan met de medewerkers en leidinggevende(n) over het probleem. Dit om te kijken waar het precies vandaan komt en of er directe verbeteringen door te voeren zijn."

In het verslag van het RI&E overleg is hierover opgenomen: "De bewering dat medewerkers werkweken van 50 uur of meer maken, is onjuist. [naam persoon] heeft alle gewerkte uren gecontroleerd en niemand blijkt dergelijke uren te maken. Deze opmerking dient daarom uit de lijst verwijderd te worden. Hoewel er in het verleden personeelsbezuinigingen zijn geweest, wordt er nu een inhaalslag gemaakt en is de personeelsbezetting op dit moment op orde. Het huidige probleem betreft geen werkdruk, maar een organisatorisch knelpunt dat momenteel wordt aangepakt."

In het rapport is ook opgenomen: "07 Dragen van PBM's Worden de PBM's daadwerkelijk gedragen? Antwoord Nee Prioriteit 1 – Hoog. Beschrijving knelpunt De Essenhof beschikt over keldergraven van vier lagen diep, hier moeten daardoor specifieke veiligheidsmaatregelen genomen om te zorgen dat medewerkers hier veilig kunnen werken. Medewerkers hebben aangegeven hier weleens last te ervaren van het zuurstoftekort in de grafkelders (7%) in combinatie met de dampen/gassen. Men wordt licht in het hoofd, hoofdpijn, duizelig en zou kunnen flauwvallen of ernstiger. De juiste PBM hiervoor zijn nog niet aanwezig, in combinatie met werkinstructies."

In het PvA is hierover opgenomen: "Zie ook module 'werken in besloten ruimtes'. Om op een veilige en gezonde manier te kunnen werken in de keldergraven op de Essenhof, dienen er aanvullende PBM gebruikt te worden door medewerkers gezien het zuurstofgebrek. Om hier op een veilige wijze te kunnen werken, dienen medewerkers met onafhankelijke adembescherming te werken in deze ruimtes. Er is een gelaatsscherm aanwezig om te gebruiken voor medewerkers, dit is echter geen goede PBM voor het werken in een omgeving waar een zuurstofgebrek aanwezig is."

In het verslag van het RI&E overleg is hierover opgenomen: "In het verleden is de zuurstofmeting niet correct uitgevoerd, wat heeft geleid tot een melding. Destijds is er echter geen verdere opvolging aan gegeven. Dit punt is nu opnieuw naar voren gekomen in het recente rapport. Het personeel maakt gebruik van de persoonlijke beschermingsmiddelen (PBM's) zoals voorgeschreven. De zuurstofniveaus worden gemeten, en de benodigde middelen en toezicht zijn aanwezig. Daarnaast is er een werkinstructie opgesteld om het juiste gebruik van de PBM's te waarborgen."

In het rapport is ook opgenomen: “01 Verstikkingsrisico Is er in de besloten ruimte kans op verstikkingsrisico door zuurstoftekort? Antwoord Ja. Prioriteit 1 – Hoog. Beschrijving knelpunt: Begraafplaats Essenhof: Er zijn keldergraven aanwezig waar medewerkers werkzaamheden in kunnen uitvoeren. Deze graven zijn 4 diep, dus deze worden gezien als besloten ruimtes. Het is al meerdere malen voorgekomen dat medewerkers aangeven zich niet goed te voelen wanneer zij daar werkzaamheden uitvoeren. Daar op volgend is een meting uitgevoerd waaruit naar voor is gekomen dat het zuurstofpercentage veel te laag is om daar te mogen werken. Daarnaast ook in combinatie met de gevaarlijke dampen die ontstaan door de menselijke resten in de graven. Er zijn ook geen goede manieren om het zuurstofpercentage op een natuurlijke wijze te verhogen.”

In het PvA is hierover opgenomen: “Stel een (SMART) werkinstructie op omtrent 'veilig werken in keldergraven'. Deze werkinstructie dient vooral praktisch te zijn voor de medewerkers, zodat zij eenvoudig kennis kunnen nemen van de maatregelen die getroffen moeten worden om daar veilig en gezond te werken. Daarnaast is het van belang de medewerkers te voorzien van de juiste voorlichting en onderricht (zoals: werken in besloten ruimtes, werken in keldergraven, werken met onafhankelijke adembescherming etc.), waarna er ook toezicht zal moeten worden gehouden op de uitvoering van deze werkzaamheden. Voorzie de medewerkers hierbij ook van de juiste en benodigde PBM.”

In mailberichten is te lezen dat er verschillen van inzicht zijn over de (feitelijke en ervaren) werkdruk. “De bedrijfsarts hebben we 4-4-2024 anderhalf uur gesproken over verzuim en werkdruk. 'We' is 2 heren van [naam bedrijf] en ik. De BA kijkt o.a. vanuit zijn dagelijkse praktijk, het SMT, is betrokken geweest bij het Pago/PMO en kent de uitkomsten van het laatste MO. Daarnaast sprak je zelf ook regelmatig over onderbezetting. Het is moeilijk voor te stellen dat dat geen impact heeft (gehad) op de beleving van de werkdruk. Het bevestigt het verhaal dat we meekregen van personeel en de BA. Meer objectivering voor nu is er niet, wat niet wegneemt dat het signaal goed is opgevangen en genoteerd. In 2025 zal een MO uitgezet worden in combi met de opdracht uit de CAO 8.8 (meten werkdruk). Voor nu zijn de adviezen die gegeven werden relevant.”

Over PBM's wordt aangegeven: “De PBM's voor werken in besloten ruimten (keldergraven) mag je me laten zien. We hebben nl. geen onafhankelijke adembescherming kunnen fotograferen op 21-06. Vat dat niet verkeerd op, misschien was het er gewoon, maar omdat niemand ons heeft rondgeleid hebben we dat niet gezien. We hebben jullie echt gemist die dag, maar moesten het ermee doen. Dat hoop ik bij de toetsing op 10-10 niet meer mee te maken.”

Uit mailberichten en interviewverslagen blijkt ongenoegen over de wijze waarop met RI&E wordt omgegaan vanuit Essenhof en dat bevindingen uit de RI&E niet altijd worden herkend. Aangegeven wordt dat bevindingen (o.a. omtrent werkdruk) in twijfel worden getrokken en dat de sfeer niet goed is. Er wordt geëscaleerd naar de directeur waarna meer gesprekken volgen. Ook wordt aangegeven dat de gemeentesecretaris is gevraagd te interveniëren.

In interviews wordt aangegeven dat, ondanks dat de sfeer als stekelig wordt ervaren, er uiteindelijk concrete stappen zijn bepaald om te komen tot implementatie van de maatregelen voortvloeiend uit de RI&E. In de maanden daarna zijn dingen opgepakt, zo wordt aangegeven.

In een interview wordt aangegeven dat in een gesprek met de directeur is gesproken over een arbo-incident. Aangegeven wordt dat het gaat om het onwel worden door zuurstoftekort, en dat hier te weinig actie op zou zijn ondernomen. Daarbij is het grote verloop van teamleiders een zorgpunt. De zorgen over de RI&E zijn gemeld aan de directeur en opgepakt richting gemeentesecretaris. Mede n.a.v. de betrokkenheid van de gemeentesecretaris is geld vrijgemaakt voor verbetermaatregelen.

In een interview wordt aangegeven dat de bestuurder, later, aan de directeur heeft gevraagd waarom hij niet wist van de arbeidsomstandigheden. Aangegeven wordt dat het antwoord daarop was dat de directeur de bestuurder in de wandelgangen heeft ingelicht over de RI&E.

In interviews is aangegeven dat vanuit het team belast met arbeidscoördinatie binnen de gemeente ook langs is gekomen bij de kelders om te kijken. Aangegeven wordt dat een medewerker tijdens zo'n bezoek meldde dat hij wel eens duizelig werd in de keldergraven. Daar is een notitie van gemaakt, dat ventilatie of aparte zuurstof nodig was als ventilatie niet afdoende was. Aangegeven wordt vanuit Essenhof wordt aangegeven dat wordt gewerkt volgens de richtlijnen van de LOB met gebruikmaking van voldoende beschermingsmiddelen. Dat voldoende wordt geventileerd en – als dat niet genoeg is – wordt gewerkt met meetapparatuur. Aangegeven wordt dat uit de RI&E blijkt dat er geen meetapparatuur is. Aangegeven wordt dat er voorheen geen aanleiding was tot aanvullend onderzoek, zoals een specifieke risicoanalyse.

In een interview wordt aangegeven dat dat de RI&E gemiddeld eens per 3 of 4 maanden is besproken met de teamleider en preventiemedewerker. Voor de opvolging zijn de teamleider en clustermanager in de lead. Aangegeven wordt dat de opvolging wisselend verliep. Met de ene medewerker zou dat beter verlopen dan met de ander.

Bron: RI&E Gemeente Dordrecht - Crematorium en begraafplaatsen PvA 072024 + 20240925 verslag Essenhof RI&E + RI&E Gemeente Dordrecht - Crematorium en begraafplaatsen PvA 072024 + RIE Crematorium & Begraafplaatsen + RI&E Gemeente Dordrecht - Crematorium en begraafplaatsen PvA 072024 05072024 + RI&E Gemeente Dordrecht - Crematorium en begraafplaatsen PvA 072024 08012025 + mailbericht acties PvA RIE + mailbericht FW 20240701 verslag RIE gesprek Essenhof + mailbericht FW RI_E ter bespreking 2509 + mailbericht Re RIE Essenhof en korte inspectie 2 + mailbericht Re RIE Essenhof en korte inspectie + interviewverslagen

2.1.74. 13 + 14 augustus 2024 - Antwoorden LOB op vragen van de gemeente

Ten behoeve van de beantwoording van de raadsvragen (zie 2.1.75) gesteld over Essenhof heeft de gemeente LOB per mail vragen voorgelegd, zo is in de documenten te zien. De gemeente was van mening dat niet alle vragen volledig waren beantwoord en mailt die middag aanvullende vragen/opmerkingen naar LOB. In een reactie op die mail is telefonisch contact geweest tussen de gemeente en LOB.

In een interview wordt aangegeven dat informatie is opgevraagd bij de LOB, maar dat niet de steun wordt gevoeld zoals verwacht. Aangegeven wordt dat de verwachting was meer informatie te verkrijgen. In een ander interview wordt aangegeven dat de LOB weinig tijd is gegeven om te reageren. Aangegeven wordt dat er in de vragen van de gemeente fouten zitten, zoals dat LOB de onderzoeken in 2015-2016 heeft uitgevoerd. Aangegeven wordt dat in de beantwoording is aangegeven dat verder contact kan worden opgenomen, maar dat dit niet is gebeurd.

De reactie met daarin de vragen en antwoorden zijn onderstaand opgenomen.

"In vervolg op uw email 12 van augustus en het telefonisch contact op 12 augustus met [naam persoon] reageer ik als vertegenwoordiger van de LOB (Landelijke Organisatie van Begraafplaatsen) op uw vragen. Helaas is het termijn waarop de LOB kan reageren uitzonderlijk kort. Uit uw mail begrijp ik dat morgen uw termijn om te reageren verstrijkt en dat u zelf nog geen antwoorden heeft op de Artikel 40 vragen voor het college van B&W. Wellicht kan een eerste reactie u hier alsnog behulpzaam bij zijn.

U schrijft dat de LOB gedurende de periode april 2015 tot en met oktober 2016 op Essenhof onderzoek heeft verricht naar de problematiek van stagnerende lijkvertering. Op dit punt bent u onjuist geïnformeerd. Een extern bedrijf heeft

onderzoek verricht naar de ontwikkeling van een product dat gestagneerde lijkvertering op gang zou kunnen helpen. De LOB was bij dit onderzoek betrokken, maar niet de initiator. Essenhof faciliteerde dat onderzoek zelf.

U stelt de volgende drie vragen:

1. Na raadpleging van enkele andere begraafplaatsen is een feitelijke juridische toetsing nodig van deze situatie. Is er juridisch gezien een verschil tussen lichamen die volledig tot ontbinding gekomen zijn of lichamen die deels of in het geheel niet tot ontbinding zijn gekomen?

Belangrijk daarbij is op welke wijze invulling gegeven wordt of kan worden bij het verlopen van het grafrecht van een algemeen graf waarbij nabestaanden kunnen kiezen voor een individuele opgraving met herbegraven in een particulier graf of crematie, indien er geen keuze gemaakt wordt en/of geen reactie komt zal er overgegaan kunnen worden tot het verplaatsen van de overschotten in een anoniem verzamelgraf.

U schrijft dat u enkele andere begraafplaatsen geraadpleegd heeft over de situatie en dat er een juridische toetsing nodig is. Is bij deze navraag ook duidelijk geworden hoe die andere begraafplaatsen zelf omgaan met slecht verteerde lichamen? Daarnaast zijn wij benieuwd hoe uw collega's in uw organisatie zelf met deze kwestie zijn omgegaan of omgaan. Wij hebben inmiddels begrepen dat bij een laatste grootschalige ruiming van zandgraven in Dordrecht, slecht verteerde lichamen overgebracht zijn naar actief beluchte keldergraven in de verwachting dat de lijkvertering daar gedurende de looptijd van 15 jaar, alsnog zou plaatsvinden. Daarna zouden de overblijvende stoffelijke resten overgebracht kunnen worden naar een verzamelgraf. U vraagt of er juridisch een verschil is tussen lichamen die volledig ontbonden zijn en lichamen die dat niet zijn en hoe daar mee omgegaan moet worden. Wij kijken op van deze vraag en vragen ons af of dit nooit eerder ter sprake is gekomen?

Om een antwoord op uw vraag te geven is enige achtergrondinformatie over de Wet op de lijkbezorging (Wlb) belangrijk.

De Wlb is in 2010 gewijzigd en op dat moment is ook de Inspectierichtlijn lijkbezorging vervallen. In het kader van decentralisatie besloot de Rijksoverheid dat er minder wettelijke regelgeving op dit gebied noodzakelijk was. Om de leemte op te vullen die ontstaan was na het vervallen van de Inspectierichtlijn lijkbezorging is, in opdracht van het ministerie van Binnenlandse Zaken en Koninkrijksrelaties (BZK), in samenwerking tussen de LOB, de Vereniging Nederlandse Gemeenten (VNG) en de Branche Vereniging Ondernemers Begraafplaatsbeheer (BVOB) de 'Handleiding Opgraven en Ruimen' geschreven.

Deze handleiding zal mogelijk bij u in de organisatie op kantoor aanwezig zijn. Als dat niet het geval is, kan deze besteld worden bij de LOB. Dit even terzijde.

De handleiding geeft richtlijnen ten aanzien van het uitvoeren van opgravingen en het ruimen van graven. Maar ook hoe om te gaan met slecht verteerde lichamen. Voor nu als antwoord op uw vraag: Slecht verteerde lichamen moeten ontdaan worden van de vertering belemmerende omstandigheden en worden herbegraven. Op die wijze kan een gestagneerde lijkvertering alsnog op gang komen. Slecht of geheel onverteerde lichamen massaal in een verzamelgraf bergen, is het verschuiven van het probleem naar de toekomst. Er zal dan nauwelijks tot geen zuurstof tot de lichamen toetreden en een lijkvertering zal dan ook nauwelijks of niet plaatsvinden. Los van het technische aspect is het ethisch niet te verantwoorden om op een dergelijke wijze met de stoffelijke resten van overledenen om te gaan. Crematie van dergelijke lichamen is wettelijk alleen toegestaan als de nabestaanden hier mee instemmen. Bij de behandeling van het wetsvoorstel tot wijziging van de Wlb in 2010 is hier in de Tweede Kamer diverse malen uitgebreid over gesproken. De overledene of de nabestaanden hebben destijds bewust gekozen voor een begraving en het is dan niet aan de houder van de begraafplaats om hier later zelfstandig een andere keuze in te maken.

2. Onze informatie is dat er bij begraafplaatsen in Nederland verschillend omgegaan wordt in situaties waarbij het grafrecht van een (algemeen) graf verlopen is. Hoe wordt er op de andere begraafplaatsen waar dit probleem zich ook afspeelt mee omgegaan?

Begraafplaatsen hebben zelf de keuze voor welke periode zij grafrechten uitgeven, mits rekening wordt gehouden met de wettelijke minimale rusttijd van 10 jaar. Het lijkt erop en zover wij weten is er geen ander voorbeeld van een begraafplaats in Nederland waar het probleem zo massaal is als bij de begraafplaats in Dordrecht. Andere

begraafplaatsen komen bij de ruiming van graven ook weleens slecht of niet verteerde lichamen tegen. Dat kan door verschillende oorzaken komen. De grondsoort, slecht verteerbare kleding, of niet verteerbare lijkhoezen, etc. Er wordt dan gehandeld zoals bij vraag 1 is uitgelegd. Dat ligt anders bij keldergraven, daar speelt vaak een grote rol dat bij keldergraven waar bij de aanleg de beluchting niet goed is verwerkt, of werkt, er problemen ontstaan met de lijkvertering. En juist het bevorderen van de juiste lijkvertering is waar het om draait bij begraafplaatsen. Daarom is het van belang dat een ruiming altijd volgens de richtlijnen, zoals deze gesteld zijn in de 'Handleiding Opgraven en ruimen' uitgevoerd moeten worden.

3. Daarnaast hebben wij behoefte aan onderzoeksresultaten en communicatie die de afgelopen jaren (vanuit het LOB) beschikbaar is gesteld aan de diverse begraafplaatsen of organisaties dan wel gemeenten.

De vertrouwelijke rapportage over het onderzoek waaraan u refereerde is in 2016 of 2017 ter beschikking gesteld aan Essenhof. Dat zal in uw archief aanwezig zijn. Over het ter beschikking stellen van communicatie met andere begraafplaatsen stellen wij u in de eerste instantie voor dat u zich met hen in verbinding stelt. Het bestuur van de LOB zal op een ander moment bespreken wat er aan rapportage is en in welke vorm de LOB u van dienst kan zijn ten aanzien van de problematiek van de keldergraven op begraafplaats Essenhof.

Wanneer u nog vragen heeft kunt u zich in verbinding stellen met [naam persoon]."

Bron: 2024-08-13 Reactie naar Dordrecht inzake keldergraven + 20240813 werkdocument beantwoording van LOB nav gestelde vragen in vervolg op artikel 40 vragen + mail d.d. 14-8-2024 RE: Problematiek keldergraven begraafplaats Essenhof + interviewverslagen.

2.1.75. 19 augustus en 17 september 2024 - Schriftelijke raadsragen met in september de beantwoording.

Het college stelt op 17 september de beantwoording van de vragen vast zoals gesteld op 19 augustus. In het collegebesluit staat dat de vaststelling conform voorstel is, met dien verstande: "dat bij de beantwoording van vraag 4 de laatste zin als volgt wordt aangepast: "We blijven nader onderzoek doen en blijven de situatie in de graven nauwkeurig monitoren. Mochten er relevante ontwikkelingen zijn dan zullen we u hierover informeren."

In een interview wordt aangegeven dat de bestuurder is benaderd door een raadslid met vragen, naar aanleiding van ontvangen informatie. Het raadslid zou gehoord hebben dat niet-ontbonden lichamen in een knekelput worden gestopt. Aangegeven wordt dat vanuit Essenhof contact is opgenomen met het raadslid om te vragen wat het raadslid weet en van wie. Het raadslid heeft vervolgens raadsragen gesteld. In een ander interview wordt aangegeven dat de raadsragen in het eerste wethoudersoverleg na de zomer zijn besproken met de bestuurder. Aangegeven wordt dat dit de eerste keer is dat de problematiek op Essenhof is besproken in het portefeuillehoudersoverleg.

In interviews wordt aangegeven dat meerdere medewerkers, vanuit Essenhof en breder uit de ambtelijke organisatie, in verschillende rollen betrokken zijn bij de beantwoording. Voor de beantwoording is een map aangemaakt en gedeeld met twee andere medewerkers. Die map maakt onderdeel uit van het onderzoeksdossier dat ten grondslag ligt aan deze tijdlijn.

In de map zijn documenten geplaatst. Waaronder de rapportage over de onderzoeken in 2015/2016. Zie o.a. het moment op 25 oktober 2016. Er is een Excel aangemaakt voor de beantwoording. In de Excel is de werkwijze van de onderzoeken beschreven. In de Excel wordt beschreven dat met microbiologische stoffen is gewerkt. De onderzoeken en probiotica komen niet expliciet terug in de beantwoording van de raadsragen.

Aangegeven wordt dat in de gesprekken over de beantwoording de momenten van onderzoek in relatie tot de grafrusttermijn niet aan de orde kwamen. In een interview wordt aangegeven dat de rapportage niet is gezien en dat

probiotica bij de beantwoording is genoemd. In een ander interview wordt aangegeven dat de rapportage niet is gelezen op aanraden van twee andere medewerkers. In andere interviews wordt aangegeven dat de bestuurder en gemeentesecretaris geen kennis hebben van de rapportage en de Excel.

Onderstaand zijn de raadvragen en de antwoorden daarop weergegeven.

Vraag 1. Is het college op de hoogte van deze situatie dat er bij opgravingen gemummificeerde lichamen worden aangetroffen? Zo ja, wat is hierover de mening van het college?

Allereerst willen wij benadrukken dat wij respectvol en zorgvuldig om wensen te gaan met de warme herinneringen van nabestaanden aan personen die zijn begraven op Essenhof. Met die reden zijn wij zeer terughoudend in het verstrekken van informatie over de situatie zoals deze wordt aangetroffen bij het openen van graven. Mede om die reden neemt ons college afstand van het beeld wat deze vraag oproept, temeer omdat dit niet overeenkomt met de werkelijkheid. Ons college is sinds een onderzoek in 2015 op de hoogte van het langlopende vraagstuk, waarbij in keldergraven lichamen niet volledig vergaan. Bij aanvang van de ambtstermijn is deze informatie mondeling met de huidige portefeuillehouder gedeeld. Deze heeft het vervolgens ook mondeling in het vertrouwelijke deel, in het kader van de mededelingen, in een collegevergadering besproken. Ons college is teleurgesteld dat de keldergraven niet optimaal doen waarvoor zij destijds zijn aangelegd en het natuurlijke proces van het vergaan van het lichaam zich niet (volledig) voltrekt. Geconfronteerd met deze situatie gaan de medewerkers van Essenhof ook met deze stoffelijke overschotten uiterst zorgvuldig en respectvol om zoals ze met alle stoffelijke overschotten omgaan.

Vraag 2. Kan het college aangeven sinds wanneer zij op de hoogte is van deze situatie? Is het college het met ons eens dat een situatie als deze die meer dan gevoelig is voor nabestaanden en een andere communicatie benadering (heeft ge-) vraagt dan 'het stilzwijgend negeren' van deze situatie? Waarom heeft het college (vertrouwelijk of niet) er voor gekozen om de gemeenteraad hiervan niet (eerder) op de hoogte te brengen?

In 2015 is een onderzoek gestart in samenwerking met de Landelijke Organisatie Begraafplaatsen naar ingrepen die mogelijk het probleem bij de keldergraven zouden kunnen oplossen. De uitkomsten van dit onderzoek waren helaas niet eenduidig en boden te weinig aanknopingspunten tot maatregelen. In de periode daaropvolgend zijn diverse maatregelen genomen zoals extra beluchting. Vanaf 2023 de onderste laag van de keldergraven gevuld met zand, om de noodzakelijke natuurlijke condities zoveel mogelijk te verbeteren. Of dit de ontbinding weer in gang zet, is nog niet bekend. Verder is bij andere begraafplaatsen gezocht naar oplossingen. Daar kampt men met soortgelijke vraagstukken. Ons college is het zeer met u eens dat deze kwestie zeer gevoelig is. Van stilzwijgend negeren is echter geen sprake, Essenhof is altijd op zoek geweest naar een oplossing. Dat Essenhof en ons college hier geen richtbaarheid aan heeft gegeven en nabestaanden niet zijn geïnformeerd komt voort uit de Handleiding Opgraven en Opruimen. Deze handleiding, uitgegeven door de Landelijke Organisatie van Begraafplaatsen in 2010, geeft aan dat informatie over hetgeen gebeurt na afloop van de grafstermijn als schokkend kan worden ervaren. Zij adviseren dit soort informatie enkel te delen bij gerichte vragen hierover. De praktijk leert dat ook bij Essenhof, tot het moment waarop dit in de publiciteit is gekomen, nabestaanden geen vragen hebben op dit gebied. Naar aanleiding van de berichtgeving ingegeven door de publicatie van deze artikel 40-vragen, hebben twee personen hiernaar geïnformeerd. Vanuit Essenhof zijn zij te woord gestaan en zij waren zeer content met de wijze waarop Essenhof omgaat met deze situatie. Wel is de standaard werkwijze na afloop van de grafrechten doorlopen. Dit betekent dat nabestaanden middels een brief is gevraagd of zij hun dierbare willen herbegraven in een particulier graf of de restanten willen laten cremen. In de gevallen dat bij keldergraven hierop geen wens is uitgesproken door de nabestaanden blijven de stoffelijke overschotten in het keldergraf dan wel worden opnieuw ter aarde besteld. Dit totdat een passende oplossing is gevonden. De inzet van Essenhof en ons college is gericht op waardig afscheid nemen en een warme herinnering aan dierbaren. Mede om die reden heeft ons college weloverwogen besloten de raad vooralsnog niet (vertrouwelijk) te informeren. Hier is namelijk sprake van een omstandigheid die binnen de normale bedrijfsvoering van Essenhof valt

en valt Essenhof noch haar medewerkers te verwijten. Dat het om veel graven gaat doet daar naar ons oordeel niets aan af. Het is een situatie waarin van Essenhof medewerkers gevraagd wordt om vanuit professionaliteit en integriteit en met waardigheid hun werk uit te voeren. Dat is ook hoe dit daadwerkelijk plaatsvindt. Daarbij komt dat deze informatie ongevraagd de privésfeer raakt van alle betrokkenen.

Vraag 3. Kan het college aangeven hoeveel grafkelders het betreft die als 'problematisch' kunnen worden aangemerkt? Zo nee, waarom niet?

In totaal zijn op Essenhof 1.054 grafkelders aangelegd waar in principe vier lagen beschikbaar zijn voor een graf; ongeveer 60% is in gebruik. Op dit moment zijn bij 472 van deze graven de grafrechten verlopen. Bij deze graven is geconstateerd dat dit probleem in meer of mindere mate optreedt. Zoals u heeft kunnen lezen bij het antwoord op vraag 2 krijgen nabestaanden vervolgens de keuze om hun dierbare te laten herbegraven of cremen. Bij slechts een klein aandeel (5%) van deze keldergraven waarvan de grafrechten zijn afgelopen, hebben nabestaanden gekozen om hun dierbare te laten cremen of herbegraven in een particulier graf (in het buitenland). Het overige deel blijft in het keldergraf in afwachting op een passende oplossing.

Vraag 4. Betreft dit een incidentele situatie of is er sprake van een meer structurele situatie? Wordt heier een administratie van bijgehouden? Als dit onduidelijk is, is het college dan bereid om hier nader onderzoek naar te doen en de gemeenteraad over de uitkomsten nader te informeren? Zo niet, waarom niet?

Bij de 472 graven waarvan de grafrechten zijn verlopen is geconstateerd dat dit probleem zich in meer of mindere mate voordoet. We houden er rekening mee dat dit breder speelt. De stoffelijke overschotten van deze 472 graven zijn nog in een algemeen graf aanwezig en de graven nog niet geruimd. Hoewel de reguliere administratieve informatie hiervan verwijderd mag worden is deze nog beschikbaar. We blijven nader onderzoek doen en blijven de situatie in de graven nauwkeurig monitoren. Mochten er relevante ontwikkelingen zijn dan zullen we u hierover informeren.

Vraag 5. Kan het college aangeven of dit een fout betreft in de productie van de grafkelders of in de plaatsing van de kelders? En speelt dit probleem breder in Nederland? Of is hier sprake van een 'lokaal' probleem? Of is dit een situatie die los van grafkelders en de methodiek vaker voorkomt en gezien moet worden als een 'normaal' voorkomend verschijnsel? Kan het college gemotiveerd aangeven hoe deze situatie dan heeft kunnen ontstaan? Zo nee, waarom niet?

Dat is een bekend probleem bij dit soort keldergraven, waar meerdere begraafplaatsen in Nederland mee te maken hebben. Ook bij andere typen graven komt het voor dat de omstandigheden onvoldoende zijn gebleken om het natuurlijke proces optimaal te laten verlopen. De Landelijke Organisatie van Begraafplaatsen (LOB) heeft daarom in haar handleiding vastgelegd dat in dit geval de resten opnieuw ter aarde worden besteld, zoals Essenhof ook heeft gedaan. Het LOB geeft wel aan dat het probleem met keldergraven bij Essenhof omvangrijker lijkt dan op andere plekken. We hebben deze informatie nog niet kunnen verifiëren. Op het moment van de aanleg van de keldergraven was bij Essenhof niet bekend dat bij deze wijze van begraven mogelijk dit type problemen zouden optreden. Ook hebben we dit niet voorzien. Als we dat hadden geweten, hadden we deze keldergraven niet aangeschaft. De exacte oorzaak of oorzaken in deze situatie kennen we niet precies. In het algemeen is het een combinatie van factoren als zuurstof, microorganismen, vochtigheid, temperatuur en aanwezige materialen en ventilatie die hier invloed op hebben. Dat lichamen niet volledig ontbinden is overigens in z'n algemeenheid een vraagstuk dat al veel langer in de historie bekend is en ook andere oorzaken kent. Daarbij kan gedacht worden aan de grond waarin een lichaam wordt begraven, eventuele synthetische kleding, de lijzakkens waarin vroeger mensen werden begraven, de samenstelling van de kist en bekleding, een combinatie van deze factoren en wellicht andere factoren. Het komt dus veel vaker voor dat bij ruiming van een graf een niet volledig ontbonden lichaam wordt aangetroffen. Om die reden zijn bijvoorbeeld de regels omtrent kleding van de overledenen en samenstelling van de kist etc. in de loop van de jaren aangepast.

Vraag 6. Kan het college aangeven of en hoe deze situatie zich verhoudt tot de wet op de lijkbezorging? Met inachtneming van artikel 31 lid 3 van deze wet is mogelijk om;De overblijfselen der lijken worden op een begraafplaats ter aarde besteld of, met overeenkomstige toepassing van het gestelde in artikel 29, derde lid, in een crematorium gecremeerd..... Is hier ook sprake van geweest op de Essenhof m.b.t. niet geheel of niet ontbonden lichamen? Of wordt er op een andere wijze omgegaan met deze 'lichamen? Graag, gemotiveerd en onderbouwd aangeven hoe er in dit soort situaties wordt en is gehandeld. Zeker, omdat in een aantal gevallen betrokken bewust voor begraven hebben gekozen en niet voor een crematie o.b.v. verschillende overwegingen. En of nabestaanden geïnformeerd zijn over de situatie en betrokken zijn bij de vervolg oplossingen? En wie uiteindelijk de 'bevoegdheid' had en heeft om te kiezen voor een bepaalde oplossing. En wie deze dan ook daadwerkelijk heeft uitgeoefend. Zo nee, waarom niet? De opties die bekend zijn; - Herbegraven - Huidige graf termijn verlengen - Crematie - Begraven restanten in zgn. Knekelpot

De Wet op de lijkbezorging stelt inderdaad dat na afloop van de grafrust de overblijfselen ter aarde worden besteld of gecremeerd. Zo heeft Essenhof bij de keldergraven ook gehandeld. Zie ook het antwoord op vraag 2. Daar waar nabestaanden na afloop van de grafrechten als reactie op een brief van Essenhof de keuze hebben gemaakt voor herbegraven danwel cremeren, is hieraan medewerking verleend. Wanneer dit niet het geval zijn de stoffelijke overschotten ongemoeid gelaten of opnieuw ter aarde besteld. De overblijfselen zijn dus niet in een algemeen verzamelgraf begraven. Nabestaanden zijn niet geïnformeerd over hetgeen is aangetroffen bij opening van de graven. Zoals toegelicht in het antwoord op vraag 1 en 2, zijn we daarin zeer terughoudend.

Vraag 7. Kan het college aangeven hoe er wordt of is gehandeld in uitzonderlijke gevallen waarbij bv op verzoek van nabestaanden restanten van overledenen in het buitenland worden herbegraven? Is in deze situaties een niet ontbonden lichaam aan nabestaanden overgedragen mochten deze aangetroffen zijn? Zo nee, kan het college dan gemotiveerd aangeven hoe in deze situaties is gehandeld?

In één geval zijn aan de nabestaanden na afloop van de grafrechten de resten overgedragen zodat zij deze vervolgens in het buitenland konden laten herbegraven. Omdat dit slechts één situatie betreft raakt verdere beantwoording van deze vraag de privésfeer van deze nabestaanden.

Vraag 8. Kan het college dan aangeven wat dit betekent voor de 'levensduur' van zeker de algemene graven die voor een bepaalde periode (5 tot 20 jaar) in gebruik zijn waar niet ontbonden lichamen worden aangetroffen? En heeft dit consequenties voor de te berekenen grafrechten aan nabestaanden? Zo nee, waarom niet?

Na afloop van de grafrechten van de keldergraven zijn geen extra kosten in rekening gebracht doordat een graf vervolgens vanwege dit probleem nog langer in gebruik is gebleven. Wanneer de overige 40% van de keldergraven in gebruik worden genomen, en er nog geen sluitende oplossing gevonden wordt, zal het daarna niet langer mogelijk zijn keldergraven aan te bieden op Essenhof. De inzet is er echter op gericht om een oplossing te vinden, zodat deze situatie zich niet voordoet.

Vraag 9. Kan het college aangeven welke maatregelen inmiddels zijn getroffen om deze situatie in de toekomst te voorkomen, m.b.t. toevoeging van zuurstof en water? En hoe is en wordt geïnventariseerd wat de situatie is bij eerder geplaatste grafkelders? Zo niet, waarom niet?

Sinds de constatering van het probleem zijn diverse ingrepen gedaan om de omstandigheden (qua lucht en vocht) te verbeteren. Zie ook het antwoord op vraag 2. Samen met de Landelijke Organisatie van Begraafplaatsen heeft in 2015-2016 een onderzoek plaatsgevonden, die helaas geen eenduidige uitkomst had. Daarna zijn nog diverse andere ingrepen gedaan. In afstemming met andere begraafplaatsen lopen nu voorbereidingen voor vervolgonderzoeken. Daarbij wordt de wens vanuit Essenhof meegenomen om de situatie in de graven goed te kunnen monitoren.

Vraag 10. Is het college het met ons eens dat nabestaanden eerder en beter op de hoogte moeten worden gebracht van deze situatie. Zeker in het licht dat een ieder zijn overleden dierbaren in rust, vrede en waardigheid hun laatste rustplaats

toewenst? Is het college het dan met ons het Of is het college van mening dat het aantal gevallen over de afgelopen jaren te verwaarlozen is en dit als incident geen verdere communicatie behoeft? Zo ja, kunt u dan gemotiveerd aangeven waarom het college deze mening is toegedaan?

Ons college is erg voorstander van actieve communicatie naar inwoners en belanghebbenden. Echter op het gebied van de processen die zich voltrekken in een graf is uiterste terughoudendheid volgens ons passend. Een graf is een laatste rustplaats, een houvast en herdenkplaats voor nabestaanden. Wij willen daar met het grootst mogelijke respect mee omgaan. Zodat nabestaanden in staat blijven hun herinnering te koesteren. Juist vanuit de rust, vrede en waardigheid van de overledenen en hun nabestaanden.

Vraag 11. Kan het college aangeven o.b.v. de administratie bij de Essenhof of in alle wel voorkomende gevallen nabestaande zijn geïnformeerd over hoe er met deze niet ontbonden lichamen is omgegaan? Mocht dit niet zijn gebeurt is het college het dan met ons eens dat dit wellicht nu achteraf nog wel zou moeten gebeuren? Zo nee, waarom niet?

Zie eerdere beantwoording op vraag 2, 6 en 10. De communicatie met nabestaanden is niet anders geweest dan bij andere graven. Wij betreuren het dat nabestaanden hier nu toch (ongevraagd) mee te maken krijgen. Het grijpt in op de persoonlijke levenssfeer zonder dat bekend is of dit conform de wens van nabestaanden is.

Bron: Antwoordbrief-artikel-40-vragen-FW-Essenhof + Notulen collegevergadering 2024 09 17 (VASTGESTELD) + interviewverslagen.

2.1.76. 14 oktober 2024 - Werksessie aanpak optimaliseren

In een agendaverzoek voor vier medewerkers van Essenhof wordt aangegeven: "Laatst hadden we een inspirerende bijeenkomst waarin we met [naam persoon] waardevolle ideeën hebben opgedaan om structurele verbeteringen te kunnen brengen in langlopende kwesties met onvolledige lijkvertering. Met voorrang willen we aan de slag met een aanpak hiervoor voor Veld W1. Een aanpak die we integreren in het 'technische deel' van het werk / bestek. Daarnaast de stappen die we willen zetten met de keldergraven in analyse, monitoring en concrete maatregelen. Kortom graag zou ik met jullie dit uitwerken in een hoofdlijnenplan, planning en acties zodat we gestructureerd aan de slag kunnen in uitvoering en transparant in communicatie over dit vraagstuk. Dit is sinds afgelopen augustus een belangrijk onderdeel geworden. Daarmee kan ik iig uitleg geven aan mijn directeur en bestuurder waarbij eveneens de aanpak voor W1 aan de orde komt. Daarmee aan de voorkant duidelijkheid geven over de uitgangspunten voor het ruimen van W1 dat bestemd is een voor een specifieke soort graven. Ook hierover kunnen we dan te allen tijde maatschappelijk transparant zijn over de afgestemde uitgangspunten."

Andere documenten zijn hierover niet aangetroffen.

In interviews wordt gerefereerd aan de bijeenkomst. In een interview wordt aangegeven dat tijdens de bijeenkomst de verschillen tussen verzepte lichamen en beschimmelde lichamen worden uitgelegd. In een interview wordt aangegeven dat tijdens de bijeenkomst is aangegeven dat beschimmelde lichamen, zoals in kelders aangetroffen, wel 'wat anders' is dan verzepte lichamen, met mogelijk meer gevaren.

Bron: werksessie Aanpak optimaliseren + interviewverslagen

2.1.77. 4 december 2024 – Mailbericht over werkinstructie opgraven

Uit een mailbericht blijkt dat wordt gewerkt aan werkinstructies. In die instructie worden onder andere adembeschermingsmiddelen voorgeschreven. Ook wordt het meten van het zuurstofgehalte en het op basis daarvan zo nodig treffen van aanvullende maatregelen.

Bron: mailbericht FW werkinstructie 2

2.1.78. 19 februari 2025 - Presentatie Arbo

Er wordt een presentatie gehouden voor medewerkers Essenhof over (het belang van) arbeidsomstandigheden.

Bron: Presentatie Arbo 19-02-2025 + Presentatie definitief

2.1.79. Februari 2025 (voor 21 februari) - Ondertekende memo directeuren (2015) gevonden in kluis Essenhof

Na het vertrek van een medewerker wordt de sleutel van de kluis overgenomen door een andere medewerker. In een interview wordt aangegeven dat er veel spullen in de kluis liggen dat het de bedoeling is deze op te ruimen. Bij het opruimen is een envelop gevonden in de kluis en overhandigd aan een andere medewerker. Er wordt aangegeven dat op de envelop "vertrouwelijk" staat in het handschrift van een oud-medewerker. In de envelop zit de ondertekende memo van de toenmalige (2015) directeuren. Zie maart + 16 maart 2015 - (Ondertekende memo) portefeuillehoudersoverleg Essenhof. Aangegeven wordt dat het rapport met foto's van de onderzoeken ook in de kluis zit.

De memo wordt overhandigd aan de directeur waarna deze de gemeentesecretaris en de bestuurder informeert. Daarna wordt het college geïnformeerd.

Bron: interviewverslagen.

3. Reflectie

In dit hoofdstuk wordt beknopt gereflecteerd op de tijdlijn aansluitend op de vraagstelling van het onderzoek:

- i. Welke (expliciete en impliciete) besluiten, beslissingen en handelingen lagen daaraan ten grondslag?
- ii. Wie waren betrokken (intern en extern) en wat waren diens rollen?
- iii. Hoe zag de informatievoorziening er uit en wat is er gecommuniceerd? (intern en extern) (inclusief politiek-bestuurlijke informatievoorziening).
- iv. Welke juridische overwegingen lagen daaraan ten grondslag?
- v. Welke ethische overwegingen lagen daaraan ten grondslag?
- vi. Hoe waren daarbij de arbeidsomstandigheden en welke overwegingen lagen daaraan ten grondslag?

De reflectie is, in lijn met de opzet van het onderzoek zoals toegelicht in hoofdstuk 1, feitelijk van aard.

3.1. Besluiten, beslissingen en handelingen

In de tijdlijn wordt uitvoerig beschreven wat wanneer is gebeurd.

Uit de tijdlijn blijkt dat er op de volgende momenten formele besluiten door de raad en/of het college zijn genomen:

- Ten aanzien van de realisatie van de keldergraven heeft de raad op voorstel van het college besloten middelen ter beschikking te stellen (juni 2004).
- Voor het treffen en financieren van beluchtingsmaatregelen heeft de raad op voorstel van het college besloten middelen ter beschikking te stellen (september 2014).
- Het college heeft de beantwoording van de raadsvragen vastgesteld (september 2024).

Ten aanzien van de uitgevoerde onderzoeken zijn met betrekking tot dit dossier geen andere formele besluiten van college en/of raad aangetroffen. Ook is geen door het college vastgesteld, integraal plan van aanpak met betrekking tot de problematiek van de keldergraven aangetroffen. Op bepaalde momenten is de verantwoordelijke bestuurder betrokken bij het nemen van beslissingen en/of heeft beslissingen genomen. Dat geldt, naast de bovenstaande genoemde besluiten, in ieder geval voor:

- De keuze gemaakt in maart 2015 voor het starten van de onderzoeken uitgevoerd in 2015 en 2016 en de afweging over het wel of niet informeren van het college.
- De afweging (maart 2022) hoe om te gaan met de problematiek van stagnering van de lijkvertering. In mei 2022 volgde de memo met daarin het verslag van het overleg. De inhoud van die memo is gedeeld met de nieuwe bestuurder.
- De beslissing (2023 of 2024) om de lichamen te laten liggen in de keldergraven. Niet duidelijk is wanneer dit exact is beslist. Aangegeven wordt dat dit mondeling in het college is gedeeld in het vertrouwelijke deel van de vergadering, dus zonder een formeel collegebesluit.

In interviews wordt gerefereerd aan werkbezoeken door bestuurders aan Essenhof. Ook aan een (mogelijk) werkbezoek bij een (reguliere) opgraving en aan het uiteindelijk niet doorgaan van dergelijke werkbezoeken. Over dergelijke bezoeken is geen documentatie voorhanden. Een werkbezoek was een moment waarop een bestuurder werd bijgepraat, blijkens de interviews ook in sommige gevallen over de problematiek van de keldergraven en de

beluchtingsmaatregelen. Of en in welke vorm ook is bijgepraat over de onderzoeken en het gebruik van probiotica wordt niet altijd herinnerd.

De beelden over wat precies is besproken tijdens een werkbezoek, zijn wisselend of niet meer scherp.

In het kader van een overdracht heeft overleg plaatsgevonden met de gemeentesecretaris (december 2017) waarbij deze is bijgepraat over de problematiek van de keldergraven. De beelden over de inhoud van het overleg zijn niet eenduidig. Van het overleg is een document in het dossier aangetroffen waarbij in de bestandsnaam 'conceptmemo' staat. Niet blijkt dat de memo is vastgesteld en dat het document is gedeeld met alle aanwezigen bij het overleg.

In interviews wordt gerefereerd aan een werkbezoek van de gemeentesecretaris in 2023. Tijdens dit bezoek is de gemeentesecretaris geïnformeerd over de problematiek omtrent de keldergraven en de beluchtingsmaatregelen.

Wanneer in 2024 de arbeidsomstandigheden in het kader van de RI&E intern een onderwerp van discussie wordt, wordt de gemeentesecretaris geïnformeerd.

3.2. Betrokkenen

In de tijdlijn is uitvoerig beschreven wat wanneer is gebeurd. Dit is bewust zo gedaan dat niet of beperkt herleidbaar is wie wat heeft gedaan. Hiervoor is bewust gekozen bij de opzet van het onderzoek, vooral omdat het onderzoek niet is bedoeld om een 'schuldige' aan te wijzen. 'Beperkt' omdat voor bepaalde functies zoals bestuurders en gemeentesecretarissen, herleidbaarheid niet te voorkomen is.

De tijdlijn laat zien dat het gaat om een lange periode. De tijdlijn loopt van 2002 tot en met 2025. In die periode zijn veel mensen betrokken geraakt bij de problematiek van de keldergraven. Op verschillende manieren, op verschillende onderdelen en op verschillende momenten. Uit het onderzoek blijkt dat velen weinig wisten en weinigen veel.

Geheimhouding was in dit dossier niet formeel opgelegd ten aanzien van de onderzoeken van de keldergraven, in ieder geval niet voor de medewerkers Essenhof. Wel was geheimhouding afgesproken. Dit zorgde ervoor dat de kring van betrokkenen binnen Essenhof beperkter was dan bij andere werkzaamheden. Niet aan de indruk kan worden onttrokken dat een breder gevoel bestond dat er iets speelde, maar betrokken medewerkers spraken niet herleidbaar over de onderzoeken met collega's die er niet direct mee te maken hadden. Doordat de problematiek voor Essenhof omvangrijk is gelet op het aantal betrokken keldergraven en de werkzaamheden werden uitgevoerd door eigen medewerkers, zijn er in de loop der jaren uiteindelijk wel veel medewerkers, inclusief leidinggevend en bestuurders, direct betrokken geweest bij de problematiek en wat daaraan gedurende de jaren is gedaan. Hetzelfde geldt voor extern betrokkenen, zoals het bedrijf betrokken bij de onderzoeken, bedrijven die hebben gewerkt aan de realisatie van de keldergraven en later de beluchtingsmaatregelen, en een organisatie als de LOB.

Doordat het een lange periode betreft, veel afstemming mondeling heeft plaatsgevonden en de dossiervorming beperkt systematisch heeft plaatsgevonden en/of aangetroffen is in de mappen van Essenhof, is het overzicht dat betrokkenen hebben vooral gebaseerd op hun 'eigen deel' van activiteiten en werkzaamheden en de eigen herinneringen. Er is geen dossier aangetroffen dat, bij wijze van spreken, een nieuwe collega erbij kon pakken waarin alles projectmatig stond uitgewerkt en toegelicht. Hoe langer en nauwer iemand betrokken was, hoe meer overzicht en inzicht in het dossier diegene heeft.

In de interviews wordt gerefereerd aan het grote verloop van leidinggevenden, vooral teamleiders. Na het besluit om Essenhof niet te privatiseren en, later, de organisatieontwikkeling die gemeentebreed werd doorgevoerd, is het verloop onder teamleiders groot geweest. Sinds 2018 zijn er vijf teamleiders in functie (geweest). Hierdoor komt continuïteit in leiderschap in het gedrang. In interviews wordt in dat kader gewezen op het, ook nu, onvoldoende opbouwen van kennis van en expertise over begraafplaatsen. Alsook het vanuit inhoud en context kunnen aansturen van het werk dat op Essenhof moet worden gedaan, de omstandigheden waarbinnen medewerkers dat moeten doen en de impact die het werk op hen heeft.

3.3. Informatievoorziening en communicatie

Ook dit is uitvoerig beschreven in de tijdlijn en is al deels aan bod gekomen in paragraaf 4.1 en 4.2.

Over het wel of niet informeren van het college in maart 2015 bestaan verschillende beelden. Aan de ene kant zou door de bestuurder zijn afgewogen het college niet te informeren over de problematiek en de te starten onderzoeken. Dit in tegenstelling tot het ambtelijk advies. Bestuurlijk afwegend dat dat kan leiden tot vragen, onduidelijkheden of onrust. Aan de andere kant wordt aangegeven dat de memo op in ieder geval een onderdeel niet het juiste en/of volledig beeld geeft. Aangegeven wordt dat het gaat het om een proef. En dat het college geïnformeerd zou worden op het moment dat de uitkomsten van de proef bekend zijn en (mogelijk) breder toegepast zou gaan worden. Oftewel, niet op dat moment maar wel later het college informeren.

Ook is toen, in navolging van ambtelijk advies, beslist om nabestaanden en publiek niet te informeren over de problematiek en de onderzoeken. Afwegend dat wanneer daaraan "bekendheid wordt gegeven of wanneer dit anderszins in de openbaarheid komt, dit zeer veel onnodig leed kan veroorzaken bij de nabestaanden en tot grote emoties en media-aandacht kan leiden in Dordrecht. Daarom kiest de Essenhof ervoor om het onderzoek tijdens de sluitingstijden van de begraafplaats uit te voeren en de nodige voorzorgsmaatregelen te treffen om geen aandacht op de betreffende graven te vestigen."

In interviews wordt aangegeven dat met name het uitvoeren van onderzoeken zonder dat nabestaanden dat wisten, door uitvoerende medewerkers als zeer belastend wordt ervaren. Op eenzelfde manier wordt aangekeken tegen de verplaatsing van stoffelijke resten Zuidendijk naar Essenhof, vooral omdat overledenen en nabestaanden expliciet gekozen hadden voor Zuidendijk.

Ten overvloede, met de besluitvorming over het realiseren en financieren van de beluchtingsmaatregelen wist de raad op hoofdlijnen van de keldergravenproblematiek. Wat er nog meer werd gedaan om deze problematiek op te lossen en hoe de problematiek zich ontwikkelde in de tijd, wist de raad niet. Dit tot het moment dat in 2024 raadsvragen werden gesteld.

In 4.1 wordt gerefereerd aan de beantwoording van de raadsvragen in september 2024. In de map gebruikt bij de totstandkoming van de antwoorden zijn documenten geplaatst. Waaronder de rapportage over de onderzoeken in 2015/2016. Er is tevens een Excel aangemaakt voor de beantwoording. In de Excel is de werkwijze van de onderzoeken beschreven. In de Excel wordt beschreven dat met microbiologische stoffen is gewerkt. De onderzoeken en probiotica komen niet expliciet terug in de vastgestelde beantwoording van de raadsvragen. In interviews wordt aangegeven dat de bestuurder (en daarmee het college) en de gemeentesecretaris niet zijn geïnformeerd over de rapportage en de Excel. Ook wordt in een interview aangegeven dat bij een informeel contactmoment buiten de gemeentelijke context (april 2025) tegen de wethouder is gezegd dat de raad niet goed was geïnformeerd.

3.4. Juridische en ethische overwegingen

Ten aanzien van de realisatie van de keldergraven

In het dossier is geen onderbouwing aangetroffen dat de wijze waarop de keldergraven zijn gerealiseerd conform de bepalingen van de Wet op de lijkbezorging en het Besluit op de lijkbezorging zijn, specifiek ten aanzien van de bepaling dat de constructie van grafkelders zodanig is dat lucht tot de grafruimte kan toetreden en hieruit ook afgevoerd kan worden.

Ten aanzien van het uitgevoerde onderzoek

In onder andere de memo van maart 2015 en in meerdere interviews wordt gerefereerd aan een juridisch advies. In het dossier van Essenhof is geen schriftelijk juridisch advies aangetroffen. Over het precieze verloop bij de totstandkoming van het advies zijn de beelden verschillend. Er wordt gedacht aan of getwijfeld over het ontvangen van het een advies per mail of dat het advies mondeling is gegeven of dat er toch een document van zou moeten zijn. Ook wordt aangegeven dat de adviesvraag vanuit Essenhof is gesteld, maar ook dat deze door de LOB is gesteld.

Wij hebben navraag gedaan bij de juridisch adviseur waaraan wordt gerefereerd in interviews. Bij deze juridisch adviseur hebben we nagevraagd of en welke adviesvraag is gesteld en wat daarop het antwoord was. Het betreft een juridisch adviseur die door veel gesproken betrokkenen wordt geduid als een expert en autoriteit op het vlak van begraafplaatsen en relevante wet- en regelgeving. In antwoord op onze vraag wordt aangegeven van Essenhof zelf geen directe adviesvraag te hebben ontvangen. Wel is in die periode (februari 2015) per mail een vraag vanuit LOB gesteld. Dat is de enige correspondentie over deze kwestie, zo wordt aangegeven. Op dat moment is bij de adviseur niet bekend dat het om Essenhof gaat, zo wordt aangegeven. Achteraf gezien, gaat het in zijn ogen over Essenhof. Hetgeen aannemelijk is gelet op de formulering van de LOB-vraag (zie betekenisvol moment 5 maart + 16 maart 2015).

In reactie op de vraag die vanuit LOB was gesteld of de voorgenomen onderzoeken juridisch zijn toegestaan, wordt geantwoord:

"Ik juich een dergelijk onderzoek zeer zeer zeer toe! Uiteraard behandel ik deze mail vertrouwelijk en zal ik derden ook niets over dit (soort) onderzoek vertellen. Fijn dat de eerste bevindingen goede verwachtingen geven!

Wat de juridische vraag betreft: ik zie er geen enkel probleem in als de beheerder van een keldergraf de kelder met enige regelmaat opent om te kijken hoe het met de vertering gesteld is. Ook als pas 7 of 8 jaar geleden kisten in de kelder zijn geplaatst.

We hebben wettelijk alleen te maken met het verbod om graven te ruimen binnen 10 jaar. Dat noemen we de grafrust en het respecteren van de grafrust. Wat verboden is, is niet alleen ruimen binnen 10 jaar, maar ook het opgraven van een lijk zonder vergunning. Maar dat is hier toch ook niet aan de orde, als alleen een middel op bacteriële basis dat het stagnerende of niet op gang gekomen verteringsproces van lijken alsnog activeert, wordt toegevoegd.

Vergelijkbaar vind ik bijvoorbeeld de vraag of een monumentale grafkelder of een mausoleum mag worden gerestaureerd, terwijl er nog lijken in liggen en vooral als er nog lijken in liggen die korter dan 10 jaar geleden zijn bijgezet. Het antwoord is dan 'ja', als die lijken tijdelijk ergens anders worden bewaard. In een ander graf of desnoods in een container. Ja, de beheerder mag dan het graf openen en daar werkzaamheden (laten) verrichten. Ik zie dat als een onderdeel van het beheer.

Hier gaat het om een breder doel, onderzoek in het algemeen belang. Het openen van het graf zie ik helemaal niet als probleem. Dat kan de beheerder altijd. Het volgen van de mate van ontbinding is ongebruikelijk, maar niet onmogelijk of onwettig. Er is wel de ethische vraag of je 'iets' aan stoffelijke resten mag toevoegen om de vertering te verbeteren. Persoonlijk denk ik van wel. De wetgever heeft hier niets over bepaald. Ook vanuit de jurisprudentie is mij niets bekend.

Natuurlijk moeten de proefnemingen en de omstandigheden goed worden beschreven en gedocumenteerd. Maar dat hoef ik je niet te vertellen.”

De LOB-vraag en het antwoord daarop zijn niet aangetroffen in het dossier van Essenhof. Uit de interviews is op te maken dat in ieder geval de inhoud van het antwoord met Essenhof is gedeeld en bij Essenhof bekend was. Uit de interviews blijkt dat betrokkenen ervan overtuigd zijn dat juridisch correct is gehandeld in dit dossier. In enkele andere interviews wordt terugblikkend aangegeven dat de handelingen niet juridisch correct zijn uitgevoerd en dat er in ieder geval een vergunning nodig was.

Aan de juridisch adviseur hebben we als crosscheck de vraag gesteld of voor de verrichte handelingen een vergunning nodig is. Daarop wordt geantwoord dat voor alle verrichte handelingen geen vergunning nodig is: “Dat is omdat de wet geen vergunning voorschrijft. Ook uit jurisprudentie blijkt niet dat een vergunning nodig zou zijn. Of men na 1 maand na een begrafenis, na 1 jaar of na 9 jaar in het graf kijkt,, maakt geen verschil. Men zou nog de vraag kunnen stellen of hier sprake is van grafschennis. Ik kijk dan naar de artikelen 149 t/m 151 van het Wetboek van Strafrecht, maar zie geen aanknopingspunt voor strafbaarheid. Er is geen sprake van onbevoegd en wederrechtelijk handelen. Het is wel de bedoeling dat de lichamen verdwijnen in die zin dat ze verteren, maar niet dat ze worden vernietigd. Het openen van kisten, verwijderen van kleding en het fotograferen is niet strafbaar of verboden. De strafbepalingen van de artikelen 80 en 81 Wlb zijn ook niet van toepassing. Deze bepalingen gelden voor nog niet begraven zijnde overledenen. Ik denk ook nog aan artikel 11 van de Grondwet: “Ieder heeft, behoudens bij of krachtens de wet te stellen beperkingen, recht op onaantastbaarheid van zijn lichaam.” Deze bepaling wordt soms ook van toepassing geacht op overledenen. Een lichaam mag niet onnodig beschadigd worden. Maar de handelingen op de Essenhof waren gericht op het bevorderen van een natuurlijke vertering, wat op een begraafplaats een legitiem doel is. Ook een aspect wat van belang is, is de vraag of de lichamen onderdeel waren geworden van een experiment. Als het experimenteren het doel was, komt de vraag naar boven of artikel 11 van de Grondwet geschonden is. Maar als er een redelijke verwachting was dat de behandeling van de lichamen de vertering zou bevorderen, is daar geen sprake van.”

In interviews wordt aangegeven dat de handelingen voortvloeien uit de verantwoordelijkheid als begraafplaatsbeheerder en de zorgplicht die daarmee samenhangt voor een respectvolle grafrust met inbegrip van een goede lijkvertering. Ook wordt aangegeven dat de handelingen geen opgravingen betroffen en dat er geen vergunning voor nodig was. Het werd als onwenselijk en onethisch gezien om een stoffelijk overschot niet de gelegenheid te bieden om op een natuurlijke wijze te verteren. Of in het geval van stagnatie de vertering niet alsnog op een natuurlijke en milieuhygiënische verantwoorde wijze proberen te bevorderen. Gerefereerd wordt aan het Besluit op de lijkbezorging waarin bepaling zijn opgenomen, vooral ten aanzien van vooral de inrichting van de begraafplaats, waterpeil, afstand tussen de graven etc., bedoeld zijn om gezonde lijkvertering te faciliteren. Alsook aan de toen geldende Inspectierichtlijn Lijkbezorging – genoemd wordt de 2e herziene druk 1993 – waarin ook wordt ingegaan op een eventuele onvolledige lijkvertering en hoe daarmee om te gaan. Ook wordt aangegeven dat in de richtlijn is opgenomen dat kan worden overwogen om een verteringsversneller toe te voegen om het verteringsproces indien nodig weer op gang te brengen.

In een interview wordt aangegeven dat er binnen de branche verschillende opvattingen zijn over wat in dit verband een maatschappelijk acceptabele en ethisch verantwoorde versnellingsmethode zou kunnen zijn. Daarbij wordt aangegeven dat er op Essenhof geen versnellingsmethode is ingezet, maar is meegedaan aan een proef om te kijken of het natuurlijk evenwicht, dat nodig is voor de autonome ontbinding van een stoffelijk overschot, kon worden hersteld. Zorgen voor een goede vertering wordt, zo blijkt uit interviews, beschouwd onderdeel te zijn van de zorgplicht die een beheerder van een begraafplaats heeft en maakt de verrichte onderzoeken ethisch verantwoord.

Aangegeven wordt dat de onderzoeken tot positieve resultaten leidden. Waarmee een probleem gecreëerd bij de realisatie van de keldergraven opgelost zou kunnen worden.

Ten aanzien van het verplaatsen van lichamelijke resten van Zuidendijk naar Essenhof en het bijzetten in grafkelders, wordt in de administratie aangegeven dat dit niet ongebruikelijk maar niet verboden is. Aangegeven wordt dat dit een ruiming betreft die binnen de wettelijke kaders is uitgevoerd. In een ander interview wordt aangegeven dat dit niet zo is. Door de juridisch adviseur wordt in reactie op vragen door ons gesteld, aangegeven dat verplaatsen kan als de termijn van grafrust van 10 jaar verlopen is en als tevens de termijn van het met nabestaanden afgesproken gebruiksrecht van het graf verlopen is: "Na deze termijn kan een graf geruimd worden. De stoffelijke resten kunnen naar een ander graf worden overgebracht. Dat is hetzelfde als het overbrengen van geruimde stoffelijke resten naar een knekelput. Dat zou ook een graf op een andere begraafplaats, zelfs in een andere gemeente, mogen zijn. Het verplaatsen van stoffelijke resten binnen de bedoelde termijn van 10 jaar is zonder verlof van de burgemeester en zonder toestemming van de nabestaande die de begrafenis verzorgde, niet toegestaan."

Uit het dossier en de interviews blijkt geen expliciete juridische onderbouwing ten aanzien van de aanwezigen bij reguliere opgravingen ter herbegrafenis, specifiek in relatie tot de beheersverordening waarin is bepaald dat bij de opgraving van lijken en ruiming van graven geen andere personen aanwezig zijn dan degenen die door de beheerder met deze werkzaamheden zijn belast. Blijkens interviews waren andere collega's aanwezig dan degenen die de werkzaamheden direct uitvoerden. Aangegeven wordt dat de aanwezigheid voortvloeide uit het begrijpen van de processen en procedures waaraan binnen Essenhof wordt gewerkt.

Ten aanzien van de mandatering

Ten aanzien van de mandatering is navraag gedaan bij de juridische zaken van de gemeente. De bevoegdheid voor het verlenen van een dergelijke vergunning ligt bij de burgemeester. Op grond van het huidige Algemeen mandaatbesluit zijn alle bevoegdheden gemandateerd tot op het laagst leidinggevend niveau, tenzij expliciet voorbehouden aan een hoger leidinggevend niveau of specifieke functionaris. Voor de doorlooptijd van de tijdlijn geldt deze vorm van mandatering.

Het laagst leidinggevend niveau is sinds 1-1-2025 de teamleider. Het verlenen/weigeren van deze vergunning is niet expliciet voorbehouden aan een hoger leidinggevend niveau of specifieke functionaris. Dit betekent dat het teamleidersniveau, en niet lager dan het teamleidersniveau, over vergunningen kan besluiten. Als de betreffende teamleider, wiens werkterrein het betreft, geen gebruik wenst te maken of kan maken van het mandaat, dan kan zijn/haar clustermanager besluiten over de vergunning.

Voor 1-1-2025 was er nog onder het niveau van teamleider het niveau van teamhoofd. Ook toen gold dat het teamhoofdeniveau, en niet lager dan het teamhoofdeniveau, over vergunningen kan besluiten. Als het betreffende teamhoofd, wiens werkterrein het betreft, geen gebruik wenst te maken of kan maken van het mandaat, dan kan zijn/haar manager besluiten over de vergunning.

Gedurende de uitvoering van dit onderzoek is binnen Essenhof bijgestuurd op de wijze waarop de bevoegdheid tot het nemen van het besluit ex artikel 29 Wet op de lijkbezorging was gemandateerd. Dergelijke besluiten werden, zichtbaar in enkele aangetroffen documenten, ondertekend door een medewerker Essenhof. Dat is nu (opnieuw) belegd bij de teamleider. In een interview wordt aangegeven dat indien er voorheen geen bijzonderheden waren, er geen overleg met de burgemeester via de kabinetschef nodig was. Als er wel bijzonderheden waren, vond het overleg via de kabinetschef wel plaats.

3.5. Arbeidsomstandigheden

In de tijdlijn is zichtbaar dat de aandacht voor de arbeidsomstandigheden in en vanaf 2022 toeneemt. Dit komt vooral doordat medewerkers van het team GG zelf meer aandacht kregen voor en opkwamen voor hun arbeidsomstandigheden.

Dat begon bij het werken met betere maskers. En werd gevolgd door het zelf en op eigen initiatief uitvoeren van metingen in de keldergraven waarin moest worden gewerkt. De meting werd uitgevoerd na het graf enige tijd opengelaten te hebben. Uit die metingen blijkt, zo wordt aangegeven, dat het zuurstofpercentage 7% is. In het Arbeidsomstandighedenbesluit is bepaald dat in ieder geval sprake is van gevaar voor verstikking indien de atmosfeer minder dan 18 volumeprocent zuurstof bevat. In interviews wordt aangegeven dat ook H_2S is gemeten. Dat is waterstofsulfide en is een giftig gas dat ruikt naar rotte eieren. De geur is voor mensen alleen te ruiken bij lage concentraties. Bij hoge concentraties wordt de geur niet meer waargenomen. Het gas ontstaat bij het afbreken van bepaalde organische stoffen, vooral in een zuurstofarme omgeving. Aangegeven wordt dat met de beschikbare meetapparatuur niet kon worden gemeten hoeveel waterstofsulfide aanwezig is.

Uit de tijdlijn blijkt dat daarvoor medewerkers op meerdere momenten onwel zijn geworden. Dit gaat terug tot waarschijnlijk 2013/2014. Aangegeven wordt dat als werkwijze wordt gehanteerd om een kelder open te leggen voordat aan werkzaamheden wordt begonnen en dat met een bladblazer lucht in de kelder wordt geblazen. In meerdere interviews, vooral met uitvoerende betrokkenen, wordt aangegeven dat meerdere keren is gevraagd om het zuurstofgehalte en de mogelijke aanwezigheid van (giftige) gassen in kelders te onderzoeken, maar dat dit niet is gebeurd. In andere interviews, vooral met andere (leidinggevende) betrokkenen, wordt aangegeven dat bleek dat als bij het openmaken van een kelder voldoende ontluchting en beluchting wordt toegepast door het eerder te openen en het gebruiken van de bladblazer, daar geen aanleiding voor was. Er zijn geen metingen uitgevoerd om dat te staven. De uiteindelijk uitgevoerde meting heeft er mede toe geleid dat niet meer in de kelders wordt gewerkt.

In het dossier is zichtbaar en uit interviews blijkt dat bij de uitvoering van de onderzoeken (deels) gebruik werd gemaakt van beschermende kleding. Het gebruik van enige vorm van maskers, is niet zichtbaar. Ook in interviews wordt niet herinnerd dat deze zijn gebruikt.

In de RI&E wordt voor het eerst expliciet aandacht besteed aan het werken in keldergraven. Dan worden voor het eerst risico's benoemd die samenhangen met het werken in een dergelijke besloten ruimte. Daarbij worden maatregelsuggesties gegeven. Dat gaat breed: het toepassen van een Taak Risico Analyse, het opstellen van werkinstructies, het aanschaffen van gekalibreerde meetapparatuur, meten voordat er wordt gewerkt etc. In het dossier zijn geen herleidbare en/of concrete vervolgacties zichtbaar naar aanleiding van deze RI&E. In een interview wordt aangegeven dat de RI&E is besproken met de arbodienst, bedrijfsarts, directie en OR. Aangegeven wordt dat de constatering omtrent het werken in de keldergraven geen indicatie gaf dat de professionaliteit niet op orde was. In andere interviews is er geen herinnering aan deze RI&E. Er wordt aangegeven dat werkwijzen niet zijn aangepast naar aanleiding van de RI&E.

Vanuit het team GG is (meerdere malen) gevraagd of er een relatie is tussen ziekten van collega's, die daaraan zijn overleden, en het werk dat zij deden. Uit interviews komt een wisselend beeld naar voren over de wijze waarop opvolging is gegeven aan deze vraag en hoe hierover terugkoppeling heeft plaatsgevonden. In interviews, vooral met leidinggevende betrokkenen, wordt aangegeven dat er navraag is gedaan bij de bedrijfsarts en dat daarbij geen relatie tussen werkzaamheden en ziekten naar voren is gekomen. Niet inzichtelijk is op basis van welke informatie deze

navraag heeft plaatsgevonden. De uiteindelijke meting heeft in 2022/2023 plaatsgevonden. De zorgen bij uitvoerende medewerkers zijn zichtbaar en geuit vanaf, in ieder geval, 2016. De herinneringen bij vooral leidinggevende betrokkenen over de vraag of en de wijze waarop terugkoppeling richting uitvoerende medewerkers heeft plaatsgevonden, verschillen. Geen enkele van de gesproken uitvoerende medewerkers geeft aan dat er een terugkoppeling heeft plaatsgevonden.

De uitvoerende medewerkers voelen zich niet serieus genomen wat doorwerkt tot op het moment dat dit onderzoek is uitgevoerd.

Met het oog op de mentale belasting die samenhangt met de uitvoering van de reguliere werkzaamheden wordt gewerkt met collegiale ondersteuning, waarbij medewerkers terecht kunnen bij collega's die hen ondersteunen na ingrijpende of schokkende gebeurtenissen op het werk. In een interview wordt aangegeven dat traumaopvang is opgenomen in het Bedrijfszorgpakket van IZA/VGZ wat sinds half 2024 is veranderd naar een 24/7 dienst onder arbodienst Bezig. Bij medewerkers is dit niet bekend. Voor de werkzaamheden ten behoeve van de onderzoeken is niet zichtbaar noch wordt in interviews aangegeven dat er aanvullende voorzieningen zijn getroffen om medewerkers hulp te bieden bij de mentale belasting voortvloeiend uit die werkzaamheden. Uit interviews blijkt dat die werkzaamheden als zeer belastend werden ervaren. Bij medewerkers is een zeer grote mate van verantwoordelijkheid ten opzichte van hun werk, de overledenen en hun nabestaanden voelbaar. De belasting, zo wordt aangegeven, zit vooral in het op deze manier moeten omgaan met overledenen, het daarbij niet geïnformeerd zijn van nabestaanden en de zorgen die ze hebben ten aanzien van zieke en overleden collega's.

Vanaf 2023/2024 is in de tijdlijn zichtbaar dat vanuit en op basis van de RI&E er scherper over arbeidsomstandigheden wordt gesproken en daarop wordt gestuurd. Daarbij zijn verschillen van inzicht zichtbaar tussen verantwoordelijken Essenhof en (gemeentebrede) verantwoordelijken voor arbeidsomstandigheden. In interviews wordt aangegeven dat deze gesprekken stroef verlopen. Er wordt geëscaleerd naar directeur en gemeentesecretaris en er zijn concrete vervolgacties zichtbaar. Op dit moment wordt, zo wordt aangegeven in interviews, prioriteit gegeven aan veilig werken. Dit leidt tot gesprekken over en spanning op de balans tussen veilig werken en dienstverlening in de zin van goed willen zorgen voor overledenen en hun nabestaanden.

4. Ter afronding

De bevindingen van het onderzoek zijn verwerkt in dit rapport. Daarmee hopen we zo goed als mogelijk in beeld te hebben gebracht wat het feitelijk procesverloop is geweest ten aanzien van de keldergravenproblematiek op Essenhof. 'Zo goed als mogelijk' omdat de documentatie over dit dossier beperkt aanwezig is en de beelden van geïnterviewden van het feitelijk procesverloop verschillen of niet meer altijd scherp zijn.

Het onderzoek is niet gericht op het formuleren van overstijgende conclusies of aanbevelingen. Wel willen wij twee aandachtspunten meegeven aan de gemeente Dordrecht.

In de eerste plaats staat Essenhof zich gesteld voor het vraagstuk hoe om te gaan met de ontstane problematiek met de keldergraven. Wij achten het raadzaam externe experts te vragen om advies en niet op basis van enkel of vooral eigen kennis en inzichten tot een eindafweging te komen. Denk aan partijen als het UMC Amsterdam mogelijk samen met het NFI of mogelijk andere (internationale) experts. Op een dergelijke wijze kan tot een onderbouwde, structurele oplossing worden gekomen op basis waarvan met nabestaanden kan worden gecommuniceerd.

In de tweede plaats heeft dit dossier een zware wissel getrokken op medewerkers en hun vertrouwen in de eigen organisatie. Er is de laatste jaren veel verloop geweest in het management van Essenhof. We onderschrijven dan ook de gemeentelijke inzet om tot een meerjarige invulling van het management te komen. In combinatie is het aanbevelenswaardig om te investeren in de beleidsmatige en operationele kennis ten behoeve van het beheer van de begraafplaatsen en het crematorium. Het (voorgenomen) onderzoek naar de gezondheidstechnische duiding van de werkzaamheden en de arbeidsomstandigheden op Essenhof zal hopelijk helpen bij het bieden van meer duidelijkheid richting medewerkers over de zorgen die ze hebben.

Bijlage I – Geïnterviewde functies

In onderstaand overzicht is opgenomen hoeveel (toenmalige) functies zijn geïnterviewd in het kader van het onderzoek.

17 huidige medewerkers
9 voormalige medewerkers
Huidig directeur
Voormalig directeur
Huidig gemeentesecretaris
Voormalig gemeentesecretaris
Huidig bestuurder
Voormalig bestuurder
Twee externen

Daarnaast is door twee personen per mail informatie verstrekt.

Bijlage II – Achtergrondkaders

In bijlage 2 zijn de relevante achtergrondkaders voor deze casus geschetst. In deze bijlage wordt ingegaan op vigerende wet- en regelgeving omtrent de lijkbezorging en arbeidsomstandigheden. Tevens wordt ingegaan op relevante jurisprudentie omtrent de wetgeving. Vervolgens wordt ingegaan op lokale regelgeving op Essenhof en op richtlijnen vanuit de Inspectie en de Landelijke Organisatie voor Begraafplaatsen. Tot slot wordt ingegaan op publieke bronnen met betrekking op de toepassing van de wet- en regelgeving.

De bijlage biedt relevante kaders die betrekking hebben op de voorliggende casus. De bijlage omvat geen oordeelsvorming over de mate waarin handelingen juridisch correct zijn uitgevoerd. De bijlage omvat tevens geen oordeelsvorming over de mate waarin (natuurlijk) (rechts)personen aansprakelijk kunnen worden geacht. Deze bijlage is niet bedoeld als een uitputtende studie en beschrijving, maar biedt de lezer context informatie.

Context

De Wet op de lijkbezorging (verder: Wlb) maakt in artikel 23, lid 2 onderscheid in twee soorten graven: "Begraving geschiedt in een algemeen graf, waarbij de houder van de begraafplaats bepaalt wie daarin wordt begraven, dan wel in een particulier graf, zijnde een graf waarop een uitsluitend recht is gevestigd, waarbij de rechthebbende bepaalt wie daarin wordt begraven."

Bij particuliere graven kan de rechthebbende (meestal een van de nabestaanden) veelal kiezen waar op de begraafplaats de begraving plaatsvindt. Bij een algemeen graf bepaalt de beheerder van de begraafplaats waar de begraving plaatsvindt. Over het algemeen is dit op volgorde in een rij algemene graven.

Essenhof kent twee typen graven: zandgraven en keldergraven. Bij een zandgraf wordt de kist in grond/zand begraven. Bij een keldergraf wordt de kist in een betonnen kelder geplaatst, met of zonder vloer. De kelder is een afgesloten ruimte. De keldergraven op Essenhof zijn ontworpen voor vier bijzettingen.

De beheerder van de begraafplaats bepaalt de termijnen waarvoor een graf wordt uitgegeven. Dit is ten minste 10 jaar – de wettelijke grafrusttermijn –, maar kan ook eeuwigdurend zijn. Dit is vastgelegd in artikel 28, lid 1 Wlb: "Een uitsluitend recht op een graf, welke vorm aan dit recht ook wordt gegeven, kan uitsluitend schriftelijk worden gevestigd. Het recht kan voor onbepaalde tijd of voor een bepaalde tijd van ten minste tien jaar worden verleend." Voorafgaand aan de verstrijking van de termijn wordt de belanghebbende van het graf schriftelijk medegedeeld dat de grafrechten of graftermijn afloopt.

Op de Essenhof is de graftermijn voor algemene graven vastgesteld op 10 of 15 jaar. Dit is vastgelegd in de beheersverordening. Na verloop van de termijn wordt de belanghebbende aangeschreven. De belanghebbende wordt daarbij geïnformeerd dat de optie bestaat tot opgraving met als doel herbegraven in een particulier graf of crematie.

Wet- en regelgeving en jurisprudentie

Lijkbezorging

Wet op de lijkbezorging

In 1991 is de Wlb vastgesteld. In de wet zijn regels omtrent lijkbezorging opgenomen. De wet is sinds de inwerkingtreding in 1991 een aantal keer gewijzigd. De voor deze casus relevante en geldende bepalingen zijn opgenomen in artikel 27 t/m artikel 31. De artikelen zijn hieronder opgenomen.

Artikel 27

1. De houder van een begraafplaats houdt een register van alle daar begraven lijken, met een nauwkeurige aanduiding van de plaats waar zij begraven zijn.
2. Het in het eerste lid bedoelde register is openbaar.
3. Het register van een bijzondere begraafplaats wordt bij opheffing van die begraafplaats overgebracht naar het archief van de gemeente waarin die begraafplaats was gelegen.

Artikel 27a

Ten minste zes maanden en ten hoogste twaalf maanden voor het verstrijken van de termijn van uitgifte van een algemeen graf doet de houder van de begraafplaats daarvan schriftelijk mededeling aan de belanghebbende bij dat graf wiens adres hem bekend is.

Artikel 28

1. Een uitsluitend recht op een graf, welke vorm aan dit recht ook wordt gegeven, kan uitsluitend schriftelijk worden gevestigd. Het recht kan voor onbepaalde tijd of voor een bepaalde tijd van ten minste tien jaar worden verleend.
Het voor bepaalde tijd verleende recht wordt op verzoek, mits gedaan binnen twee jaar voor het verstrijken van de termijn, telkens verlengd, met dien verstande dat de houder van de begraafplaats kan bepalen dat een periode van verlenging niet korter is dan vijf jaar en niet langer is dan twintig jaar. Het uitsluitend recht op een graf is geen registergoed.
2. Binnen een jaar na de aanvang van de termijn waarin verlenging van het recht kan worden verzocht doet de houder van de begraafplaats aan de rechthebbende wiens adres hem bekend is, schriftelijk mededeling van het verstrijken van de termijn en van het bepaalde in het eerste lid.
3. Indien niet binnen drie maanden na verzending van de mededeling, bedoeld in het tweede lid, om verlenging van het recht is verzocht, maakt de houder van de begraafplaats de mededeling bekend bij het graf en bij de ingang van de begraafplaats, tot het einde van de periode waarvoor het recht was gevestigd.
4. In geval van kennelijke verwaarlozing van het onderhoud van een particulier graf, kan de houder van de begraafplaats, voor zover de plicht tot onderhoud niet bij hem ligt, deze verwaarlozing vastleggen in een schriftelijke verklaring, die hij toezendt aan de rechthebbende, die binnen één jaar na ontvangst in het onderhoud voorziet.
5. Indien de ontvangst van de verklaring, bedoeld in het vierde lid, niet bevestigd wordt, maakt de houder van de begraafplaats de verklaring bekend bij het graf en bij de ingang van de begraafplaats, gedurende een periode van vijf jaar dan wel totdat in die periode in het onderhoud is voorzien.
6. Indien toepassing is gegeven aan het vierde of vijfde lid en niet alsnog in het onderhoud van het graf is voorzien, vervalt het recht op het graf op het moment dat de periode van één dan wel vijf jaar, bedoeld in het vierde respectievelijk vijfde lid, is verstreken.

7. Indien het recht op het graf nog geen tien jaar is gevestigd op het moment dat de periode, bedoeld in het vijfde lid is verstreken, blijft de bekendmaking in stand totdat de periode van tien jaar is verstreken dan wel totdat in die periode in het onderhoud is voorzien. Indien niet voordien in het onderhoud van het graf is voorzien, vervalt het recht op het graf zodra de termijn van tien jaar is verstreken.

Artikel 29

1. Een lijk wordt slechts opgegraven met vergunning van de burgemeester van de gemeente waarin het is begraven, en, indien het een particulier graf betreft, met toestemming van de rechthebbende op het graf.
2. Aan de vergunning verbindt de burgemeester de nodige voorschriften betreffende geneeskundig toezicht alsmede vervoer en bestemming van het lijk.
3. Een opgegraven lijk mag worden gecremeerd, wanneer het verzoek daartoe gedaan wordt door de in artikel 18 bedoelde persoon. De paragrafen 1, 2 en 3 van hoofdstuk II zijn ten aanzien van de crematie niet van toepassing.
4. Crematie binnen een jaar na de begraafing vindt slechts plaats met schriftelijk verlof van de officier van justitie van de plaats van opgraving.

Artikel 30

Artikel 29 is niet van toepassing bij een opgraving ingevolge een bevel van een gerechtelijke autoriteit met het oog op een strafrechtelijk onderzoek.

Artikel 31

1. Artikel 29 geldt evenmin bij het ruimen van graven, voorzover dit geschiedt met inachtneming van het bepaalde bij of krachtens dit artikel.
2. Het ruimen geschiedt niet dan op last van de houder van de begraafplaats en na verloop van tien jaar nadat in het graf laatstelijk een lijk is geplaatst, en, indien het een particulier graf betreft, met toestemming van de rechthebbende op het graf.
3. De overblijfselen der lijken worden op een begraafplaats ter aarde besteld of, met overeenkomstige toepassing van het gestelde in artikel 29, derde lid, in een crematorium gecremeerd.
4. Gedeputeerde staten kunnen besluiten de in het tweede lid genoemde termijn te verlengen. Het besluit treedt terstond in werking.
5. Ten minste twee maanden voordat een graf van een onbekende wordt geruimd, geeft de houder de burgemeester daarvan kennis. De burgemeester is bevoegd, uitsluitend ten behoeve van de identificatie van de onbekende en opsporing van vermiste personen, van de overblijfselen van de onbekende door of onder verantwoordelijkheid van een arts lichaamsmateriaal af te doen nemen of een gebitsstatus te doen opmaken. Indien de burgemeester van die bevoegdheid gebruik maakt, wordt de ruiming opgeschort, ten minste tot het moment dat de uitslag van de poging tot identificatie bekend is, waarna een nabestaande in de lijkbezorging voorziet dan wel de ruiming kan worden voltooid.

Besluit op de lijkbezorging

Het Besluit op de lijkbezorging is een nadere uitwerking van de Wlb. De voor deze casus relevante bepalingen zijn opgenomen in artikel 3 tot en met artikel 7. Artikel 4 is gewijzigd in 2003. De overige bepalingen zijn geldend sinds de inwerkingtreding van het besluit in 1997 en daarmee van kracht op het moment dat de keldergraven zijn gerealiseerd. De artikelen zijn hieronder opgenomen.

Artikel 3

1. Een lijk wordt begraven in een kist.

2. Begroaving mag geschieden zonder kist, mits het lijk zich bevindt in een ander omhulsel. Dit omhulsel moet op het doel van begraving zijn afgestemd.

Artikel 4

1. Een kist of ander omhulsel wordt slechts voor begraving gebruikt indien deze is vervaardigd met toepassing van biologisch afbreekbare materialen die het doel van begraving niet belemmeren.
2. Het eerste lid is niet van toepassing ten aanzien van materialen die worden gebruikt voor handvatten en ornamenten voor zover die van buitenaf verwijderd kunnen worden en verbindingselementen als lijm, spijkers, schroeven, nieten of klemmen.

Artikel 5

1. De afstand tussen de graven onderling bedraagt ten minste dertig centimeter.
2. Boven de kist of het omhulsel bevindt zich een laag grond van ten minste vijftien centimeter.
3. Ten hoogste drie lijken mogen boven elkaar worden begraven, mits boven elke kist of ander omhulsel een laag grond van ten minste dertig centimeter dikte wordt aangebracht, die bij een volgende begraving niet mag worden geroerd. Ten aanzien van de bovenste kist of het bovenste omhulsel is het tweede lid van toepassing.
4. De graven bevinden zich ten minste dertig centimeter boven het niveau van de gemiddeld hoogste grondwaterstand.
5. Het derde en vierde lid zijn niet van toepassing op bestaande graven.

Artikel 6

De afstand van een graf tot de erfscheiding van de begraafplaats bedraagt ten minste één meter.

Artikel 7

1. De constructie van grafkelders, waaronder tevens wordt begrepen een graf in een bovengrondse constructie, is zodanig dat lucht tot de grafuimte kan toetreden en hieruit ook afgevoerd kan worden. De afvoer van lucht uit de grafuimte geschiedt op zodanige wijze dat daarvan geen hinder kan worden ondervonden.
2. Artikel 5 is niet van toepassing op grafkelders als bedoeld in het eerste lid.

Jurisprudentie

Bestaande jurisprudentie omtrent opgravingen en herbegravingen zoals bedoeld in artikel 29 van de Wlb zijn primair gericht op de vraag of toestemming benodigd is van de rechthebbende, in aanvulling op het verlenen van een vergunning door de burgemeester.

In rechterlijke uitspraken wordt gerefereerd aan artikel 29 op het moment dat wordt gesproken over toestemming voor een opgraving, bijvoorbeeld in het kader van een DNA-onderzoek. In dat geval is een vergunning benodigd van de burgemeester, in het geval van een particulier graf aangevuld met toestemming van de rechthebbende. Zie hiervoor de uitspraken van de Rechtbank Zutphen op 15 december 2005 (ECLI:NL:RBZUT:2005:AZ0518), de Rechtbank Rotterdam op 4 februari 2020 (ECLI:NL:RBROT:2020:13316) en het Gerechtshof Leeuwarden op 11 december 2012 (ECLI:NL:GHLLE:2012:BZ0144).

In een uitspraak van de Rechtbank Zeeland-West-Brabant van 27 augustus 2015 (ECLI:NL:RBZWB:2015:5849) staat een zaak centraal omtrent het verlenen van toestemming aan nabestaanden door de beheerder van de begraafplaats om een graf te onderzoeken op de aanwezigheid van een envelop. Omtrent de vraag of voor deze werkzaamheden een

vergunning als bedoeld in artikel 29 Wlb nodig is, is het volgende opgenomen in het oordeel: “[eiseressen] vorderen voor zover op grond van geldende wet- en regelgeving de toestemming van de Protestantse Gemeente niet kan worden verkregen zonder goedkeuring van burgemeester en/of wethouders van Etten-Leur, althans de daartoe bevoegde ambtenaar of ambtenaren, de Protestantse Gemeente te veroordelen een verzoek daarvoor in te dienen. Hiermee wordt, zo begrijpt de voorzieningenrechter uit de dagvaarding en hetgeen ter zitting is verklaard, met name bedoeld op een vergunning van de burgemeester als bedoeld in artikel 29 Wlb. Artikel 29 Wlb heeft echter betrekking op het opgraven van lichamen van overledenen, terwijl het hier gaat om het verrichten van graafwerkzaamheden binnen een beperkt zoekgebied, te weten circa 30-40 cm afstand van het uiteinde van de kist, zonder dat daarbij de kist geopend of verplaatst wordt. Partijen zijn het er ook over eens dat voor de door [eiseressen] beoogde werkzaamheden in ieder geval geen vergunning van de burgemeester als bedoeld in artikel 29 Wlb is vereist.”

In de wetgeving wordt gerefereerd aan een grafrusttermijn van 10 jaar (artikel 31). In een zaak omtrent het verlenen van een vergunning voor herbegraving heeft de Rechtbank Haarlem in een uitspraak op 13 augustus 2010 (ECLI:NL:RBHAA:2010:BN4168) in haar overwegingen hier het volgende over opgenomen: “2.7 Voorts hebben eisers (red. de nabestaande) aangevoerd dat het standpunt van verweerder (red. de burgemeester) dat in beginsel geen vergunning wordt verleend voor het opgraven van een lichaam in de periode gelegen tussen twee maanden na de begrafenis en tien jaar na de begrafenis, tenzij zich bijzondere omstandigheden voordoen, in strijd is met de wet. 2.8 Ook deze grond kan niet slagen. De rechtbank verwijst in dit verband naar de memorie van toelichting bij de Wijziging van de Wet op de lijkbezorging (Kamerstukken II 2005/06, 30 696, nr 3) waarin is aangegeven dat een graf met het oog op de skelettering van het lijk tien jaar onaangetast zou moeten blijven. Daarnaast is in de Inspectierichtlijn Lijkbezorging, 3e herziene druk, van het Ministerie van VROM het standpunt van de Inspectie Milieuhygiëne verwoord dat graven uit het oogpunt van piëteit en arbeidsomstandigheden gedurende de minimaal voorgeschreven termijn van grafrust zoveel mogelijk ongeschonden dienen te blijven. Aangegeven wordt dat van dit standpunt slechts wordt afgeweken wanneer het verteringsproces nog niet of nauwelijks waarneembaar in gang is gezet en de kist nog intact is (tot ongeveer 2 maanden na begraving) of wanneer het proces geheel voltooid is (tijdsduur 10 jaar of langer; afhankelijk van de omstandigheden nog korter). Tot slot verwijst de rechtbank nog naar de uitspraak van 20 september 1999 van de Afdeling bestuursrechtspraak van de Raad van State (LJN AA5000), waarin wordt geoordeeld dat het door het bestuursorgaan gevoerde beleid dat de grafrust van een overledene gedurende de eerste tien jaar na de begrafenis niet mag worden verstoord, niet kennelijk onredelijk is. Gelet hierop acht de rechtbank het standpunt van verweerder dat in beginsel geen vergunning wordt verleend voor het opgraven van een lichaam in de periode gelegen tussen twee maanden na de begrafenis en tien jaar na de begrafenis, niet onredelijk”.

Het Gerechtshof Leeuwarden (9 november 2005, ECLI:NL:GHLEE:2005:AU6138) gaat in een uitspraak in op de term ‘opgraving’ zoals opgenomen in de Wlb. In de voorliggende zaak gaat het om de vraag of DNA-onderzoek ten behoeve van een vaderschapsonderzoek het verstoren van de grafrust rechtvaardigt. Daartoe moet de kist worden geopend. Het gerechtshof Leeuwarden oordeelt: “Aangezien de Wet op de lijkbezorging niet spreekt over opening van het graf, maar over “opgraving van het lijk”, zal het hof (waar nodig) ook die bewoordingen bezigen, ook al is hij zich van de impact van deze bewoordingen bewust”. Om vervolgens te oordelen: “Aangezien in deze artikel 29 van de Wet op de lijkbezorging van toepassing is, waarin is bepaald dat voor het opgraven van het lijk naast de toestemming van de rechthebbende op het graf, voorts vereist is een vergunning van de burgemeester der gemeente binnen welker gebied het begraven is, in deze de gemeente [gemeente], en de opgraving geschiedt op verzoek van [appellante] is deze de meest gerede partij om zodanige vergunning aan te vragen”.

Arbeidsomstandigheden

Arbeidsomstandighedenwet

De Arbeidsomstandighedenwet bevat regels voor werkgevers en werknemers. Het doel van de wet is om de gezondheid, veiligheid en het welzijn van werknemers en zelfstandig ondernemers te waarborgen.

De Arbeidsomstandighedenwet wordt regelmatig gewijzigd. De vigerende wetgeving ten tijde van de start van de onderzoeksperiode in april 2015, gold vanaf 1 januari 2015 tot en met 31 december 2015. In de versie van de wet geldend vanaf 1 januari 2016 (tot en met 30 juni 2017) zijn geen wijzigingen aangebracht in onderstaande artikelen.

In deze casus zijn met name de artikelen 3, 5, 8 en 11 relevant. Deze artikelen zien toe op het beschikbaar stellen en het gebruik van persoonlijke beschermingsmiddelen, en het inventariseren en evalueren van risico's. De artikelen zijn hieronder opgenomen.

Artikel 3

1. De werkgever zorgt voor de veiligheid en de gezondheid van de werknemers inzake alle met de arbeid verbonden aspecten en voert daartoe een beleid dat is gericht op zo goed mogelijke arbeidsomstandigheden, waarbij hij, gelet op de stand van de wetenschap en professionele dienstverlening, het volgende in acht neemt:
 - a. tenzij dit redelijkerwijs niet kan worden gevergd organiseert de werkgever de arbeid zodanig dat daarvan geen nadelige invloed uitgaat op de veiligheid en de gezondheid van de werknemer;
 - b. tenzij dit redelijkerwijs niet kan worden gevergd worden de gevaren en risico's voor de veiligheid of de gezondheid van de werknemer zoveel mogelijk in eerste aanleg bij de bron daarvan voorkomen of beperkt; naar de mate waarin dergelijke gevaren en risico's niet bij de bron kunnen worden voorkomen of beperkt, worden daartoe andere doeltreffende maatregelen getroffen waarbij maatregelen gericht op collectieve bescherming voorrang hebben boven maatregelen gericht op individuele bescherming; slechts indien redelijkerwijs niet kan worden gevergd dat maatregelen worden getroffen die zijn gericht op individuele bescherming, worden doeltreffende en passende persoonlijke beschermingsmiddelen aan de werknemer ter beschikking gesteld;
 - c. de inrichting van de arbeidsplaatsen, de werkmethoden en de bij de arbeid gebruikte arbeidsmiddelen alsmede de arbeidsinhoud worden zoveel als redelijkerwijs kan worden gevergd aan de persoonlijke eigenschappen van werknemers aangepast;
 - d. monotone en tempogebonden arbeid wordt, zoveel als redelijkerwijs kan worden gevergd, vermeden dan wel, indien dat niet mogelijk is, beperkt;
 - e. doeltreffende maatregelen worden getroffen op het gebied van de eerste hulp bij ongevallen, de brandbestrijding en de evacuatie van werknemers en andere aanwezige personen, en doeltreffende verbindingen worden onderhouden met de desbetreffende externe hulpverleningsorganisaties;
 - f. elke werknemer moet bij ernstig en onmiddellijk gevaar voor zijn eigen veiligheid of die van anderen, rekening houdend met zijn technische kennis en middelen, de nodige passende maatregelen kunnen nemen om de gevolgen van een dergelijk gevaar te voorkomen, waarbij artikel 29, eerste lid, derde zin, van overeenkomstige toepassing is.
2. De werkgever voert, binnen het algemeen arbeidsomstandighedenbeleid, een beleid gericht op voorkoming en indien dat niet mogelijk is beperking van psychosociale arbeidsbelasting.
3. Ter uitvoering van het eerste lid draagt de werkgever zorg voor een goede verdeling van bevoegdheden en verantwoordelijkheden tussen de bij de werkgever werkzame personen, waarbij hij rekening houdt met de bekwaamheden van de werknemers.

4. De werkgever toetst het arbeidsomstandighedenbeleid regelmatig aan de ervaringen die daarmee zijn opgedaan en past de maatregelen aan zo dikwijls als de daarmee opgedane ervaring daartoe aanleiding geeft.

Artikel 5

1. Bij het voeren van het arbeidsomstandighedenbeleid legt de werkgever in een inventarisatie en evaluatie schriftelijk vast welke risico's de arbeid voor de werknemers met zich brengt. Deze risico-inventarisatie en -evaluatie bevat tevens een beschrijving van de gevaren en de risico-beperkende maatregelen en de risico's voor bijzondere categorieën van werknemers.
2. In de risico-inventarisatie en -evaluatie wordt aandacht besteed aan de toegang van werknemers tot een deskundige werknemer of persoon, bedoeld in de artikelen 13 en 14, of de arbodienst.
3. Een plan van aanpak, waarin is aangegeven welke maatregelen zullen worden genomen in verband met de bedoelde risico's en de samenhang daartussen, een en ander overeenkomstig artikel 3, maakt deel uit van de risico-inventarisatie en -evaluatie. In het plan van aanpak wordt tevens aangegeven binnen welke termijn deze maatregelen zullen worden genomen.
4. De risico-inventarisatie en -evaluatie wordt aangepast zo dikwijls als de daarmee opgedane ervaring, gewijzigde werkmethoden of werkomstandigheden of de stand van de wetenschap en professionele dienstverlening daartoe aanleiding geven.
5. Indien de werkgever arbeid doet verrichten door een werknemer die hem ter beschikking wordt gesteld, verstrekt hij tijdig voor de aanvang van de werkzaamheden aan degene, die de werknemer ter beschikking stelt, de beschrijving uit de risico-inventarisatie en -evaluatie van de gevaren en risicobeperkende maatregelen en van de risico's voor de werknemer op de in te nemen arbeidsplaats, opdat diegene deze beschrijving verstrekt aan de betrokken werknemer.
6. De werkgever zorgt ervoor dat iedere werknemer kennis kan nemen van de risico-inventarisatie en -evaluatie.

Artikel 8

1. De werkgever zorgt ervoor dat de werknemers doeltreffend worden ingelicht over de te verrichten werkzaamheden en de daaraan verbonden risico's, alsmede over de maatregelen die erop gericht zijn deze risico's te voorkomen of te beperken.
Tevens zorgt de werkgever ervoor dat de werknemers doeltreffend worden ingelicht over de wijze waarop de deskundige bijstand, bedoeld in de artikelen 13, 14, 14a en 15, in zijn bedrijf of inrichting is georganiseerd.
2. De werkgever zorgt ervoor dat aan de werknemers doeltreffend en aan hun onderscheiden taken aangepast onderricht wordt verstrekt met betrekking tot de arbeidsomstandigheden.
3. Indien persoonlijke beschermingsmiddelen ter beschikking van de werknemers worden gesteld en indien op arbeidsmiddelen of anderszins beveiligingen zijn aangebracht, zorgt de werkgever ervoor dat de werknemers op de hoogte zijn van hun doel en werking en de wijze waarop zij deze dienen te gebruiken.
4. De werkgever ziet toe op de naleving van de instructies en voorschriften gericht op het voorkomen of beperken van de in het eerste lid genoemde risico's alsmede op het juiste gebruik van persoonlijke beschermingsmiddelen.
5. Indien binnen de onderneming werknemers jonger dan 18 jaar werkzaam zijn, houdt de werkgever bij de uitvoering van de in de voorgaande leden genoemde verplichtingen in het bijzonder rekening met de aan de jeugdige leeftijd inherente beperkte werkervaring en onvoltooide lichamelijke en geestelijke ontwikkeling van deze werknemers.

Artikel 11

De werknemer is verplicht om in zijn doen en laten op de arbeidsplaats, overeenkomstig zijn opleiding en de door de werkgever gegeven instructies, naar vermogen zorg te dragen voor zijn eigen veiligheid en gezondheid en die van de andere betrokken personen. Met name is hij verplicht om:

- a. arbeidsmiddelen en gevaarlijke stoffen op de juiste wijze te gebruiken;
- b. de hem ter beschikking gestelde persoonlijke beschermingsmiddelen op de juiste wijze te gebruiken en na gebruik op de daartoe bestemde plaats op te bergen, een en ander voor zover niet krachtens deze wet is bepaald dat werknemers niet verplicht zijn beschermingsmiddelen als vorenbedoeld te gebruiken;
- c. de op arbeidsmiddelen of anderszins aangebrachte beveiligingen niet te veranderen of buiten noodzaak weg te halen en deze op de juiste wijze te gebruiken;
- d. mede te werken aan het voor hem georganiseerde onderricht bedoeld in artikel 8;
- e. de door hem opgemerkte gevaren voor de veiligheid of de gezondheid terstond ter kennis te brengen aan de werkgever of degene die namens deze ter plaatse met de leiding is belast;
- f. de werkgever en de werknemers en de andere deskundige personen, bedoeld in artikel 13, eerste tot en met derde lid, de personen, bedoeld in artikel 14, eerste lid, en de arbodienst, indien nodig bij te staan bij de uitvoering van hun verplichtingen en taken op grond van deze wet.

Arbeidsomstandighedenbesluit

Het Arbeidsomstandighedenbesluit is een nadere uitwerking van de Arbeidsomstandighedenwet. De voor deze casus relevante bepalingen zijn opgenomen in artikel 3.5g en artikel 4.1. t/m 4.5. De artikelen zijn hieronder opgenomen.

Artikel 3.5g

1. Indien kan worden vermoed dat de atmosfeer op een plaats of in een ruimte in zodanige mate stoffen bevat dat daardoor gevaar bestaat voor verstikking, bedwelming, vergiftiging, brand of explosie, mag de werknemer zich alleen bevinden op die plaats of in die ruimte indien uit onderzoek blijkt dat het gevaar niet aanwezig is.
2. Indien uit het onderzoek, bedoeld in het eerste lid, blijkt dat gevaar voor verstikking, bedwelming, vergiftiging, brand of explosie aanwezig is, worden doeltreffende maatregelen genomen, zodat de werknemer zich zonder gevaren op die plaats of in die ruimte, bedoeld in het eerste lid, kan bevinden.
3. Er is in ieder geval sprake van:
 - a. gevaar voor verstikking indien de atmosfeer minder dan 18 volumeprocent zuurstof bevat;
 - b. gevaar voor bedwelming of vergiftiging indien de concentratie van de betreffende stoffen in de atmosfeer hoger is dan de grenswaarden, bedoeld in artikel 4.3;
 - c. gevaar voor brand of explosie indien in de atmosfeer de concentratie van zuurstof hoger is dan 21 volumeprocent of de concentratie van brandbare gassen of dampen hoger is dan 10 volumeprocent van de onderste explosiegrens.
4. Indien het niet mogelijk is om de maatregelen, bedoeld in het tweede lid, te nemen en het noodzakelijk is om zich in de gevaarlijke atmosfeer, bedoeld in het eerste lid, te begeven, dan wordt de werknemer permanent geobserveerd en worden doeltreffende maatregelen genomen om deze werknemer:
 - a. te beschermen tegen het gevaar, bedoeld in het tweede lid;
 - b. bij direct gevaar onmiddellijk op doeltreffende wijze hulp te bieden.

Artikel 4.1

In dit hoofdstuk en de daarop berustende bepalingen wordt verstaan onder:

- a. gevaarlijke stoffen: stoffen, mengsels of oplossingen van stoffen waaraan werknemers bij de arbeid worden of kunnen worden blootgesteld die vanwege de eigenschappen van of de omstandigheden waaronder die stoffen, mengsels of oplossingen voorkomen gevaar voor de veiligheid of gezondheid kunnen opleveren;

- b. grenswaarde:
 - 1^e. de limiet van de concentratie of van het tijdgewogen gemiddelde van de concentratie voor een gevaarlijke stof in de individuele ademhalingszone van een werknemer gedurende een gespecificeerde referentieperiode;
 - 2^e. de limiet van de concentratie in het passende biologische medium van een gevaarlijke stof, de metabolieten daarvan of een indicator van het effect van de betreffende stof gedurende een gespecificeerde referentieperiode;
- c. ongewilde gebeurtenis: een plotselinge situatie, ongeval, voorval of noodsituatie die gevaar oplevert voor veiligheid en gezondheid van de werknemer of zijn omgeving, en die gelet op de toegepaste stoffen, procédés en maatregelen niet is voorzien.

Artikel 4.1a

- 1. De artikelen 4.1c, eerste lid, onderdeel h, 4.3, 4.4 en 4.10a, vijfde lid, zijn niet van toepassing op kankerverwekkende of mutagene stoffen en kankerverwekkende processen als bedoeld in afdeling 2 van dit hoofdstuk en op asbest of asbesthoudende producten als bedoeld in afdeling 5 van dit hoofdstuk.
- 2. Artikel 4.7 is niet van toepassing op bedrijven, inrichtingen of delen daarvan waarop het Besluit risico's zware ongevallen 1999 of afdeling 2 van hoofdstuk 2 van toepassing is.
- 3. Artikel 4.4 is niet van toepassing op loodwit als bedoeld in artikel 4.61b.
- 4. Artikel 4.10d is niet van toepassing op asbest of asbesthoudende producten als bedoeld in afdeling 5 van dit hoofdstuk.

Artikel 4.1b

- 1. In alle gevallen waarin werknemers worden of kunnen worden blootgesteld aan gevaarlijke stoffen, zorgt de werkgever voor een doeltreffende bescherming van de gezondheid en veiligheid van de werknemer.
- 2. Aan het bepaalde in het eerste lid wordt voldaan indien:
 - a. in het kader van de risico-inventarisatie en -evaluatie, bedoeld in artikel 5 van de wet, de aard, mate en duur van de blootstelling is beoordeeld in overeenstemming met artikel 4.2;
 - b. doeltreffende maatregelen zijn getroffen ter voorkoming of beperking van de blootstelling in overeenstemming met de artikelen 4.1c en 4.4 dan wel in overeenstemming met de artikelen 4.17, 4.18 en 4.19;
 - c. preventieve maatregelen zijn getroffen ter voorkoming van ongewilde gebeurtenissen in overeenstemming met artikel 4.6.

Artikel 4.1c.

- 1. In alle gevallen waarin arbeid wordt verricht waarbij werknemers worden of kunnen worden blootgesteld aan gevaarlijke stoffen, wordt, in het kader van artikel 3 van de wet, de blootstelling van werknemers aan gevaarlijke stoffen voorkomen of geminimaliseerd door:
 - a. het ontwerp en de organisatie van de arbeidssystemen op de werkplek;
 - b. gebruik te maken van adequate arbeidsmiddelen;
 - c. gebruik te maken van adequate voorzieningen bij het uitvoeren van reparatie- of onderhoudswerkzaamheden;
 - d. het aantal werknemers, dat wordt of kan worden blootgesteld te minimaliseren;
 - e. de mate en duur van de blootstelling te minimaliseren;
 - f. huidcontact te voorkomen of te minimaliseren door het dragen van doelmatige persoonlijke beschermingsmiddelen bij mogelijke blootstelling aan een enkelvoudige of samengestelde stof:
 - 1^e. die voldoet aan de criteria voor classificatie met een effect op de huid of ogen, inclusief de classificatie kankerverwekkend voor de huid, volgens Richtlijn 67/548/EEG van de Raad van de

Europese Gemeenschappen van 27 juni 1967 betreffende de onderlinge aanpassing van de wettelijke en bestuursrechtelijke bepalingen inzake de indeling, de verpakking en het kenmerken van gevaarlijke stoffen (PbEG 1967, 196) of Richtlijn 1999/45/EG van het Europees Parlement en de Raad van de Europese Unie van 31 mei 1999 betreffende de onderlinge aanpassing van de wettelijke en bestuursrechtelijke bepalingen van de lidstaten inzake de indeling, de verpakking en het kenmerken van gevaarlijke preparaten (PbEG 1999, L 200);

2^e. als bedoeld in artikel 4.3, eerste lid, of artikel 4.16, eerste lid, en waarbij is aangegeven dat die door de huid kan worden opgenomen;

- g. de grootst mogelijke zorgvuldigheid, ordelijkheid en zindelijkheid in acht te nemen;
 - h. de hoeveelheid gevaarlijke stoffen op de werkplek zoveel mogelijk te beperken;
 - i. passende werkmethoden in te voeren, met inbegrip van regelingen voor de veilige behandeling, opslag en vervoer op de werkplek van gevaarlijke stoffen en van afvalstoffen die gevaarlijke stoffen bevatten;
 - j. arbeid slechts te laten verrichten door personen die in een zodanige lichamelijke en geestelijke toestand verkeren en op het gebied van die arbeid over een zodanige basiskennis beschikken, dat zij voldoende in staat zijn de daaraan verbonden gevaren te onderkennen en te voorkomen;
 - k. te zorgen dat op plaatsen waar gevaarlijke stoffen aanwezig zijn, niet wordt gerookt, gegeten, gedronken, geslapen of voedsel wordt bewaard.
2. De maatregelen, bedoeld in het eerste lid, zijn in overeenstemming met de stand van de wetenschap en techniek.

Artikel 4.1d

1. In alle gevallen waarin arbeid wordt verricht waarbij werknemers worden of kunnen worden blootgesteld aan gevaarlijke stoffen, wordt in het kader van artikel 3 van de wet de blootstelling van werknemers aan gevaarlijke stoffen voorkomen of geminimaliseerd door op de verpakking van de gevaarlijke stof opvallend en goed leesbaar te vermelden:
 - a. de officiële naam van de gevaarlijke stof en de relevante gevaarlijke bestanddelen; en
 - b. de gevaarsymbolen, gevaarbenamingen en de waarschuwingssinnen.
2. In afwijking van het eerste lid hoeven op laboratoriumhulpmiddelen die voor steeds wisselende chemicaliën worden gebruikt, niet steeds alle verplichte aanduidingen te zijn aangebracht. Worden deze hulpmiddelen alleen gebruikt voor kortdurende handelingen dan zijn geen aanduidingen verplicht. Worden deze hulpmiddelen gebruikt voor andere dan kortdurende handelingen dan zijn op deze hulpmiddelen opvallend en goed leesbaar vermeld:
 - a. voor een enkelvoudige stof: de officiële naam van de gevaarlijke stof; en
 - b. voor een meervoudige stof: de officiële naam of namen van de relevante gevaarlijke bestanddelen.
3. In het geval van opslag van gevaarlijke stoffen in grotere hoeveelheden in speciale opslagruimten wordt aan het eerste lid voldaan als de verplichte aanduidingen voor meerdere identieke verpakkingen door middel van één etiketafdruk opvallend en goed leesbaar zijn aangebracht. De aanduidingen zijn zodanig aangebracht dat voor elke afzonderlijk opgeslagen verpakking te allen tijde ter plekke duidelijk is dat de aanduidingen van toepassing zijn. Als gevaarlijke stoffen uitsluitend voor de handel zijn opgeslagen, kan worden volstaan met het aanbrengen van de bij aflevering in Nederland wettelijk verplichte aanduidingen.
4. In geval van vervoer en laden en lossen van gevaarlijke stoffen wordt aan het eerste lid voldaan als de vervoerders en de laders en lossers tijdens hun werkzaamheden ter plekke beschikken over de gegevens die op grond van het bij of krachtens de Wet milieubeheer bepaalde op het etiket zouden moeten worden vermeld.

5. Het eerste en tweede lid zijn niet van toepassing voor zover de Wet vervoer gevaarlijke stoffen of de Wet gewasbeschermingsmiddelen en biociden van toepassing zijn.
6. Bij ministeriële regeling kunnen regels worden gesteld ter uitvoering van het eerste, tweede of derde lid.

Artikel 4.2

1. Indien werknemers worden of kunnen worden blootgesteld aan gevaarlijke stoffen, ongeacht of met deze stoffen daadwerkelijk arbeid wordt of zal worden verricht, worden, in het kader van de risico-inventarisatie en -evaluatie, bedoeld in artikel 5 van de wet, de aard, de mate en de duur van die blootstelling beoordeeld teneinde de gevaren voor de werknemers te bepalen.
2. Met betrekking tot de aard van de blootstelling wordt in ieder geval vastgesteld aan welke gevaarlijke stoffen werknemers worden of kunnen worden blootgesteld, wat de gevaren zijn die aan die stoffen zijn verbonden, in welke situaties blootstelling zich kan voordoen en op welke wijze blootstelling kan plaatsvinden.
3. Met betrekking tot de mate van blootstelling aan gevaarlijke stoffen wordt in ieder geval vastgesteld wat het blootstellingsniveau is.
4. Voor het doeltreffend vaststellen van het blootstellingsniveau wordt gebruik gemaakt van geschikte, genormaliseerde meetmethodes, dan wel andere voor het doel geschikte meetmethodes of kwantitatieve evaluatiemethodes.
5. Bij de beoordeling, bedoeld in het eerste lid, worden in ieder geval de volgende aspecten betrokken:
 - a. de informatie over de veiligheid en gezondheid die door de leverancier van een gevaarlijke stof bij of krachtens wettelijk voorschrift moet worden verstrekt, alsmede de voor de risico-evaluatie noodzakelijke aanvullende informatie van de leverancier of uit andere gemakkelijk toegankelijke bronnen;
 - b. de omstandigheden tijdens werkzaamheden waarbij gevaarlijke stoffen zijn betrokken, waaronder begrepen de hoeveelheid gevaarlijke stoffen waaraan werknemers worden of kunnen worden blootgesteld;
 - c. de redelijkerwijs voorzienbare gebeurtenissen die kunnen leiden tot een aanzienlijke toename van de mate van blootstelling ook indien er preventieve maatregelen zijn getroffen;
 - d. de effectiviteit van de genomen of te nemen preventiemaatregelen;
 - e. voor zover van toepassing, de resultaten van de arbeidsgezondheidskundige onderzoeken, bedoeld in de artikelen 4.10a en 4.10b.
6. Indien sprake is van verschillende gevaarlijke stoffen, wordt de beoordeling, bedoeld in het eerste lid, gebaseerd op het risico dat die gevaarlijke stoffen in combinatie opleveren.
7. De in het eerste lid bedoelde mate van blootstelling wordt overeenkomstig het vierde lid getoetst aan de voor de betrokken stof vastgestelde grenswaarde.
8. De beoordeling, bedoeld in het eerste lid, wordt regelmatig herzien, in ieder geval indien wordt aangevangen met nieuwe werkzaamheden waarbij gevaarlijke stoffen zijn betrokken en voorts wanneer gewijzigde omstandigheden of de resultaten van de arbeidsgezondheidskundige onderzoeken, bedoeld in de artikelen 4.10a en 4.10b, hiertoe aanleiding geven.
9. Bij ministeriële regeling kunnen nadere regels worden gesteld met betrekking tot dit artikel.

Artikel 4.2a

Indien op de arbeidsplaats in verband met de aard van de werkzaamheden die daar worden uitgevoerd, gevaarlijke stoffen plegen voor te komen die bij of krachtens de Wet milieubeheer worden ingedeeld in de categorie «voor de voortplanting vergiftig», bedoeld in artikel 9.2.3.1, tweede lid, onder n, van die wet, alsmede stoffen als bedoeld in richtlijn nr. 67/548/EEG van de Raad van de Europese Economische Gemeenschap van 27 juni 1967 betreffende de

aanpassing van de wettelijke en bestuursrechtelijke bepalingen inzake de indeling, de verpakking en het kenmerken van gevaarlijke stoffen (PbEG L 196) die met de waarschuwingszin R64 worden gekenmerkt overeenkomstig de criteria in paragraaf 3.2.8 van bijlage VI bij deze richtlijn, worden met betrekking tot die stoffen in de risico-inventarisatie en -evaluatie, bedoeld in artikel 5 van de wet, in aanvulling op artikel 4.2, de volgende gegevens vermeld:

- a. de hoeveelheid van de stof die per jaar pleegt te worden vervaardigd of gebruikt dan wel aanwezig pleegt te zijn in verband met opslag;
- b. het aantal werknemers dat arbeid pleegt te verrichten op de arbeidsplaats waar de stof pleegt voor te komen;
- c. de vorm van de arbeid die met de stof pleegt te worden verricht.

Artikel 4.3

1. Bij ministeriële regeling worden met betrekking tot in die regeling aangewezen gevaarlijke stoffen grenswaarden vastgesteld.
2. Indien er geen wettelijke grenswaarde voor een bepaalde gevaarlijke stof is vastgesteld, stelt de werkgever een grenswaarde voor die stof vast. Deze grenswaarde is op een zodanig niveau vastgesteld dat er geen schade kan ontstaan aan de gezondheid van de werknemer.
3. Bij overschrijding van een grenswaarde worden, met inachtneming van artikel 4.4, onverwijld doeltreffende maatregelen genomen om de concentratie terug te brengen tot beneden die waarde.
4. Zolang de maatregelen, bedoeld in het derde lid, nog niet volledig ten uitvoer zijn gelegd of niet tot een doeltreffende bescherming leiden, wordt de arbeid alleen voortgezet, indien doeltreffende maatregelen zijn genomen om schade aan de gezondheid van de werknemers te voorkomen.

Artikel 4.4

1. Voor zover uit de resultaten van de beoordeling, bedoeld in artikel 4.2, blijkt dat er gevaar voor de veiligheid of de gezondheid van de werknemers bestaat, zijn doeltreffende maatregelen genomen om te voorkomen dat de werknemers bij hun arbeid kunnen worden blootgesteld aan gevaarlijke stoffen in zodanige mate, dat hun veiligheid in gevaar kan worden gebracht of dat schade kan worden toegebracht aan hun gezondheid.
2. Voor zover dit redelijkerwijs mogelijk is, worden bij de toepassing van het eerste lid gevaarlijke stoffen vervangen door stoffen waarbij de werknemers, gelet op de eigenschappen van die stoffen, de aard van de arbeid, de werkmethoden en de werkomstandigheden, niet of minder aan gevaar voor hun veiligheid of gezondheid worden blootgesteld.
3. Indien vervanging redelijkerwijs niet mogelijk is of indien er nog een gevaar voor de veiligheid of gezondheid van de werknemers resteert, worden voor de toepassing van het eerste lid, zodanige technische maatregelen, werkprocessen, uitrustingen en materialen toegepast, dat het vrijkomen van gevaarlijke stoffen is voorkomen of zodanig beperkt, dat gevaar voor de veiligheid of de gezondheid van de werknemers is voorkomen of zoveel mogelijk verminderd.
4. Voor zover de maatregelen, genoemd in het tweede en derde lid, redelijkerwijs niet mogelijk zijn of het gevaar voor de veiligheid of de gezondheid niet volledig wegnemen, worden voor de toepassing van het eerste lid collectieve beschermingsmaatregelen bij de bron of organisatorische maatregelen getroffen, zodanig dat gevaar voor de veiligheid of de gezondheid wordt voorkomen.
5. Voor zover de maatregelen zoals genoemd in het tweede, derde en vierde lid, redelijkerwijs niet mogelijk zijn of het gevaar voor de veiligheid of de gezondheid niet volledig wegnemen, worden voor de toepassing van het eerste lid, daarvoor geschikte persoonlijke beschermingsmiddelen ter beschikking gesteld.
6. De duur van het dragen van de persoonlijke beschermingsmiddelen, bedoeld in het vijfde lid, wordt voor ieder van de werknemers tot het strikt noodzakelijke beperkt.

Artikel 4.5

1. Indien verontreinigde lucht wordt afgevoerd, is gelijktijdig voldoende toevoer van niet-verontreinigde lucht gewaarborgd.
2. Het is verboden lucht die een gevaarlijke stof bevat, opnieuw in circulatie te brengen naar een arbeidsplaats waar de betreffende stof niet aanwezig is.
3. Het is verboden de lucht, die een stof bevat als bedoeld in het vierde lid opnieuw op dezelfde arbeidsplaats in circulatie te brengen, tenzij de werkgever aantoont dat de concentratie van een stof als bedoeld in het vierde lid in de lucht die wordt toegevoerd aan die arbeidsplaats, ten hoogste één tiende deel van de voor die stof vastgestelde grenswaarde bedraagt.
4. Dit artikel is van toepassing op de volgende stoffen:
 - a. kankerverwekkende en mutagene stoffen als bedoeld in artikel 4.11, onderdelen b en d;
 - b. een stof die vrijkomt bij een kankerverwekkend proces als bedoeld in artikel 4.11, onderdeel c;
 - c. stoffen die voldoen aan de criteria, vastgesteld op grond van artikel 9.2.3.1, derde lid, van de Wet milieubeheer voor toekenning van de R-zin «kan overgevoeligheid veroorzaken bij inademing (R42)».

Bijlage XIII Lijst van wettelijke grenswaarden op grond van de artikelen 4.3, eerste lid, en 4.15, eerste lid, van het Arbeidsomstandighedenbesluit

In bijlage XIII behorende bij het Arbeidsomstandighedenbesluit zijn wettelijke grenswaarden opgenomen zoals bedoeld in artikel 4.3, eerste lid, en artikel 4.16, eerste lid van het Arbeidsomstandighedenbesluit.

Onderdeel A is de lijst met wettelijke grenswaarden. Het CAS-nummer geeft het nummer aan waaronder de stof is geregistreerd door de Chemical Abstract Service. TGG staat voor het tijdgewogen gemiddelde. Dit is de maximale aanvaarde concentratie bij een blootstellingsduur van 8 uur per dag (TGG 8 uur). Voor sommige stoffen is tevens een grenswaarde vastgesteld voor een kortdurende blootstelling van ten hoogste 15 minuten (TGG 15 minuten). De grenswaarden gelden bij een temperatuur van 20° en een druk van 101.3 kPa. De grenswaarden worden zowel geduid in concentraties van mg per m³ als ppm (deeltjes per miljoen).

C staat voor ceilingwaarde. Hierbij is de grenswaarde een plafondwaarde. De waarde geeft aan dat overschrijding van deze concentratie in alle gevallen moet worden voorkomen. H staat voor huidopname. Voor stoffen die relatief gemakkelijk door de huid kunnen worden opgenomen is in de lijst een H aangegeven. Bij deze stoffen moeten – naast maatregelen tegen inademing – ook adequate maatregelen ten voorkoming van huidcontact worden genomen.

Een van de stoffen die voor kan komen bij het ontbinden van lichamen is H₂S, ook bekend als waterstofsulfide of zwavelwaterstof. Voor zwavelwaterstof zijn de wettelijke grenswaarden als volgt:

ISO-naam van de stof	CAS-nummer	TGG 8 uur		C	TGG 15 min		H
		mg/m ³	ppm		mg/m ³	ppm	
Zwavelwaterstof	7783-06-4	2,3	1,64				

Beheersverordening Essenhof

De beheersverordening Essenhof bevat lokale regelgeving voor het beheer en gebruik van de begraafplaats Essenhof. De beheersverordening is in werking sinds 1 januari 2015 en vigeert daarmee voor de onderzoeksperiode. De voor deze casus relevante bepalingen zijn opgenomen in artikel 2, artikel 5 en artikel 13.

Artikel 2

1. Het beheer van de Essenhof omvat het onderhouden en exploiteren van de terreinen en de gebouwen en het bieden van faciliteiten voor lijkbezorging en voor de herdenking van overledenen.
2. De beheerder houdt een, niet openbaar, register bij van alle rechthebbenden en gebruikers van de graven en urnenplaatsen, met hun namen en adressen en aantekening van hun relatie tot de overledene.
3. De rechthebbenden en gebruikers zijn verplicht de wijziging van hun adres aan de Essenhof door te geven.
4. Rechthebbenden van particuliere graven die voorheen voor onbepaalde tijd zijn uitgegeven en waarvan de onderhoudsrechten voor onbepaalde tijd zijn afgekocht, zijn verplicht de Essenhof eens in de tien jaar te laten weten of men het graf nog wil laten voortbestaan.

Artikel 5

1. Algemene zandgraven zijn bestemd voor het begraven van maximaal twee lijken.
2. Algemene keldergraven op de begraafplaats aan de Nassauweg zijn bestemd voor het begraven van maximaal vier lijken.
3. Algemene kindergraven zijn bestemd voor het begraven van maximaal twee lijken.
4. In algemene graven worden geen asbussen bijgezet.
5. Plaatsen in algemene graven worden uitgegeven voor een termijn van tien of vijftien jaar. Plaatsen in algemene kindergraven worden uitgegeven voor een termijn van vijftien jaar.
6. Het gebruik van plaatsen in algemene graven wordt niet verlengd.

Artikel 13

Bij de opgraving van lijken en ruiming van graven zijn geen andere personen aanwezig dan degenen die door de beheerder met deze werkzaamheden zijn belast.

Richtlijnen

Inspectierichtlijn Lijkbezorging (1999)

In 1999 heeft de Inspectie van het toenmalige ministerie van Volkshuisvesting, Ruimtelijke Ordening en Milieubeheer (VROM) de derde druk van de Inspectierichtlijn Lijkbezorging uitgebracht. De Inspectierichtlijn bevat onder andere richtlijnen voor hoe om te gaan met de inrichting, het technisch beheer en het onderhoud van begraafplaatsen, crematoria en opbaargelegenheden.

De richtlijn heeft sinds 2010 geen formele status meer, doordat de Inspectie is komen te vervallen. De Inspectierichtlijn doet nog wel dienst als bron voor antwoorden in de praktijk.

De richtlijn maakt onderscheid tussen opgraven en herbegraven, en geeft van beide een definitie: "Onder opgraven wordt verstaan het uit een graf halen van een stoffelijk overschot met de bedoeling dit te herbegraven of te cremëren.

Onder herbegraven wordt verstaan het opnieuw begraven van stoffelijke resten in een lijkstaf of ander lijkhuysel." Hierover wordt verder aangegeven: "Opgraven van lijken is op grond van Wlb art. 29 gehouden aan goedkeuring van de burgemeester en toestemming van de rechthebbende van het graf. Na verloop van de wettelijke termijn van grafrust van 10 jaar en het verlopen van de grafrechten mag een graf worden geruimd; een ruiming behoeft dan geen goedkeuring van de burgemeester (Wlb art. 31)."

De richtlijn geeft aan dat opgraving binnen de termijn van 10 jaar onwenselijk is, en de grafrust verstoort. Er kunnen zwaarwegende belangen (zoals justitiële belangen) spelen die maken dat een verzoek tot opgraving wordt gehonoreerd. De afweging om een opgraving zoals bedoeld in artikel 29 Wlb toe te staan, is aan de burgemeester. De richtlijn geeft hierover het volgende aan: "In de praktijk blijken opgravingen vaak plaats te vinden op verzoek van nabestaanden om uiteindelijk het lijk alsnog een andere bestemming te geven (een ander graf en/of een andere begraafplaats of crematie). Het lijkt een taak van de begraafplaatsbeheerders en de uitvaartondernemers om via goede voorlichting te trachten deze gevallen tot een minimum te beperken. De inspecteurs voor de milieuhygiëne zullen, tenzij volledige skelettering mag worden verwacht, dan ook in het algemeen niet positief adviseren. De Inspectie Milieuhygiëne stelt zich tevens op het standpunt dat graven uit het oogpunt van piëteit en arbeidsomstandigheden gedurende de minimaal voorgeschreven termijn van grafrust zoveel mogelijk ongeschonden dienen te blijven. Van dit standpunt wijkt de Inspectie Milieuhygiëne slechts af wanneer het verteringsproces nog niet of nauwelijks waarneembaar in gang is gezet en de kist nog intact is (tot ongeveer 2 maanden na begraving) of wanneer het proces geheel voltooid is (tijdsduur 10 jaar of langer; afhankelijk van de omstandigheden soms korter). In duidelijke gevallen is nadere advisering niet nodig en hoeft de inspecteur niet afzonderlijk te worden gehoord. Indien alle overwegingen leiden tot een positieve beschikking van de burgemeester tot opgraven, zullen voor en tijdens de feitelijke werkzaamheden bijzondere maatregelen nodig zijn."

In de richtlijn wordt ingegaan op de wijze waarop bij grootschalige ruiming, na 10 jaar grafrust, om kan worden gegaan met onvolledige vertering: "Hoewel het principe hoe om te gaan met onverteerde resten in beide gevallen (red. incidentele ruiming en grootschalige ruiming) fundamenteel hetzelfde is, zal het duidelijk zijn dat bij grootschalige ruiming de voorzieningen veel meer omvattend zullen zijn dan bij individuele het geval zal zijn. Als gevolg van de wijze van begraven of door een niet-optimale bodemsituatie kan men behalve verteerde, ook gedeeltelijk verteerde of zelfs geheel onverteerde stoffelijke overschotten terug vinden. Voordat definitief besloten wordt tot ruiming zal onderzoek moeten plaatsvinden naar de (algemene) toestand van het betreffende gedeelte van de begraafplaats. Hierbij kan een register van de wijze van begraving, zoals bedoeld in bijlage 2 onder 6, van dienst zijn. Als onvolledig verteerde overschotten worden aangetroffen of de kans op aanwezigheid daarvan groot is, moet men ernstig overwegen voorlopig van ruiming af te zien. De inspecteur zal in dergelijke gevallen dan ook niet zonder meer positief adviseren, doch eventueel, op grond van Wlb art. 31, lid 4, bevorderen dat de grafrusttermijn wordt verlengd. Ingeval men vanwege zwaarwegende argumenten (zoals acuut ruimtegebrek) toch tot ruiming overgaat moeten soortgelijke maatregelen, maar dan op grote schaal, worden getroffen als die bij de opgraving van lijken (zie bijlage 3)."

De richtlijn schetst vervolgens maatregelen die na 10 jaar grafrust kunnen worden genomen om de oorzaak van de slechte vertering op te lossen na constatering daarvan bij ruiming: "Indien men voorlopig van ruiming afziet, moet de oorzaak van de slechte vertering worden vastgesteld, opdat alsnog maatregelen kunnen worden getroffen om het verteringsproces beter te laten verlopen. Uitsstel van ruiming heeft anders meestal weinig zin. De te treffen maatregelen komen overeen met voorzieningen ter verbetering van bestaande begraafplaatsen. Ook als de oorzaak niet in de bodemsituatie ligt, maar in de wijze van begraven (zoals in een lijkstaf van kunststof of een luchtdichte kist), ontstaat een dilemma: enerzijds zou men van ruiming af moeten zien, maar anderzijds kan slechts ruiming (in dit geval is het beter van opgraving te spreken) ertoe leiden dat het verteringsproces weer op gang wordt gebracht. Hier prevaleren de voordelen van ruiming (opgraving), mits vervolgens herbegraving (of crematie conform de Wlb art. 29, lid 3)

plaatsvindt. Bij herbegraving zal de omhulling die de zuurstoftoetreding belemmert, dienen te worden verwijderd, maar als dit niet mogelijk is in elk geval luchtdoorlatend moeten worden gemaakt en het verteringsproces wellicht ook anderszins weer op gang moeten worden gebracht. Arbo-technische begeleiding kan hierbij niet worden gemist. De hier besproken problematiek kan ernstige gevolgen hebben voor de beschikbaarheid van voldoende vrije begraafruimte. De planning dient daarom voldoende in het beleid van de begraafplaats te zijn opgenomen, opdat tijdig alternatieven kunnen worden ontwikkeld om bij tegenvallende ruimingen niet in een dwangpositie te geraken.”

De inspectie geeft aan dat de voorkeur ligt bij het “ruimen en ter aarde bestellen van adipocire lijken”, boven het laten liggen. In het geval bij ruiming na 10 jaar grafrust adipocire lijken worden aangetroffen, geeft de inspectie aan dat maatregelen kunnen worden genomen om optimale condities te realiseren, zodat het verteringsproces alsnog op gang komt of wordt verbeterd.

In het geval van opgravingen met herbegraving tot doel, onder voorbehoud van de goedkeuring van burgemeester en toestemming van de rechthebbende van het graf voor de opgraving conform artikel 29 Wlb, wordt het volgende geadviseerd: “Indien kledingstukken of andere omhulsels worden aangetroffen die het verteringsproces ernstig vertragen, wordt de ondoordringbaarheid voor lucht van deze omhulsels bij de herkisting afdoende opgeheven. Indien mogelijk wordt het omhulsel verwijderd.” Voor opgravingen refereert de Inspectierichtlijn niet aan andere maatregelen die genomen kunnen worden in het geval er bij een opgraving sprake is van onvolledige skelettering.

In 2014 zijn twee bijlagen uit de Inspectierichtlijn Lijkbezorging geactualiseerd.¹ In de bijlage ‘technische adviezen voor de inrichting van begraafplaatsen en graven’ wordt gerefereerd aan artikel 5 van het Besluit lijkbezorging. In artikel 5 zijn bepalingen opgenomen voor de afstand tussen graven. In het technisch advies wordt aangegeven dat bestaande begraafplaatsen – gerealiseerd voor de inwerkingtreding van het Besluit op de lijkbezorging uit 1997 – niet altijd voldoen aan deze voorschriften. Hierover wordt aangegeven: “In dergelijke gevallen is het uiteraard wel gewenst andere maatregelen, mogelijk met het toevoegen van een organisch middel om het verteringsproces te “initiëren of te versnellen” te treffen ter bevordering van een betere vertering. Na een eventuele ruiming zal bovendien wel aan deze voorschriften moeten worden voldaan.”

Over ruimingen, na 10 jaar grafrust, wordt het volgende aangegeven: “Uit hygiënische en psychohygiënische overwegingen dienen menselijke resten uit een graf op de begraafplaats ter aarde te worden besteld. Overige resten zoals die van de kleding of van de kist kunnen op zorgvuldige wijze worden aangeboden aan een erkende vuilverbrandingsinstallatie. Wanneer tijdens een ruiming blijkt dat één of enkele stoffelijke overschotten niet volledig zijn geskeletteerd (bijv. door adipocire-vorming), is het noodzakelijk de oorzaak hiervan (bijv. een lijkhoes) weg te nemen en het lijkverteringsproces onder betere omstandigheden te laten vervolgen. Indien bij van een voorgenomen ruiming blijkt dat de lijkvertering op grote schaal onvolledig heeft plaatsgevonden, dient adequaat gehandeld te worden. Daarbij kan worden gedacht aan het toevoegen van een organisch middel om het verteringsproces te “initiëren of te versnellen”. Het is gewenst bij de planning van de benodigde begraafruimte (ook in een verdere toekomst) rekening te houden met dergelijke fenomenen.”

In beide citaten wordt gerefereerd aan een organisch middel om het proces te initiëren of te versnellen. In het tweede citaat wordt het toepassen van een middel genoemd als maatregel bij ruimingen waar op grote schaal sprake is van onvolledige vertering.

¹ Technische adviezen voor inrichting van begraafplaatsen en graven, https://www.begraafplaats.nl/wp-content/uploads/2016/08/14-modelvoorschr_asvertrooiing_techn_adviezen_inrichting_begraafpl_en_graven-2014.pdf.

Handleiding Opgraven en Ruimen (2010)

In 2011 zijn de VROM-inspecties opgehouden te bestaan. Met het vervallen van de inspectie, is meer ruimte gekomen voor zelfregulering door de sector. In 2010 is een model-beheersverordening begraafplaatsen uitgebracht door de Vereniging Nederlandse Gemeenten (VNG). In de model-beheersverordening wordt uitgegaan van een zorgplicht voor begraafplaatsen. Deze zorgplicht omvat dat de beheerder "er zorg voor [draagt] dat met de menselijke resten die bij de ruiming van een graf worden aangetroffen te allen tijde respectvol wordt omgegaan. Er dienen bovendien maatregelen te worden getroffen om te voorkomen dat bezoekers van de begraafplaats met de menselijke resten worden geconfronteerd." In 2010 is een handleiding opgraven en ruimen uitgebracht door de Landelijke Organisatie van Begraafplaatsen (LOB), dat richtlijnen biedt voor het omgaan met opgraven en ruimen. Deze handleiding volgt op een eerdere versie uit 2001.

In de handleiding wordt de volgende definitie gehanteerd voor opgraven: "We spreken van opgraven als het de bedoeling is een stoffelijk overschot of stoffelijke resten individueel te herbegraven in een ander graf (op dezelfde of op een andere begraafplaats) of te cremieren. Hierbij is een rechthebbende (bij een particulier graf) of een belanghebbende (bij een algemeen graf) in het spel die een verzoek tot opgraven heeft ingediend (of in ieder geval toestemming geeft voor het indienen van een verzoek)."

In paragraaf 2.3.1.2. wordt verder ingegaan op welke handelingen vallen onder een opgraving: "Zo lang er sprake is van een individueel stoffelijk overschot dat niet overgeplaatst wordt naar een verzamelgraf of -kelder, is er sprake van een opgraving en moet dit worden aangevraagd."

De volgende definitie wordt gehanteerd voor herbegraven: "Onder herbegraven wordt verstaan het opnieuw begraven van stoffelijke overschotten of stoffelijke resten in een lijkst of ander lijkhuus. Ook is het mogelijk dat de stoffelijke overschotten of stoffelijke resten niet opnieuw worden begraven, maar gecremeerd. De rechthebbende van het graf geeft opdracht tot herbegraving of crematie. De herbegraving of crematie kan plaatsvinden op een andere begraafplaats of in een crematorium in of buiten Nederland." Over het verschil met ruimen wordt aangegeven: "Indien het overplaatsen in een ander omhuus in opdracht gebeurt van een rechthebbende van een particulier graf of een belanghebbende van een algemeen graf, dan is sprake van een herbegraving en niet van ruiming".

De volgende definitie wordt gehanteerd voor ruimen: "Onder ruimen wordt verstaan het leegmaken van een graf, waarbij de resten van een overledene opnieuw op een begraafplaats ter aarde worden besteld. Ruimen kan alleen gebeuren als de grafrechten van het particuliere graf zijn vervallen en er dus geen sprake meer is van een rechthebbende. Bij algemene graven vindt ruiming plaats na het verstrijken van de wettelijke grafuistermijn van tenminste 10 jaar."

In de paragrafen 2.3.1.1 t/m 2.3.1.5 wordt ingegaan op het verloop voor opgraving, de procedure en de overwegingen voor het wel of niet verlenen van een verloop. In paragraaf 2.3.1.6. wordt ingegaan op mogelijke redenen om geen verloop te verlenen zoals bedoeld in artikel 29 Wlb. "Een verantwoordelijk burgemeester zal hoogstwaarschijnlijk negatief beslissen voor een verloop tot opgraving:

- binnen de termijn van 10 jaar
- indien bij een algemeen graf de resten van andere overledenen beroerd moeten worden
- indien de motieven van de aanvrager van onvoldoende gewicht zijn
- als de rechthebbende van een particulier graf zelf geen toestemming geeft.

Indien de burgemeester geen vergunning voor opgraving verleent omdat de redenen voor de opgraving hem van onvoldoende gewicht lijken, kan de indiener tegen dit besluit bezwaar maken op grond van de Algemene wet

bestuursrecht. De burgemeester moet zijn besluit dan heroverwegen. Indien het besluit wederom voor de aanvrager negatief uitvalt, kan deze zich tot de bestuursrechter wenden.”

In de handleiding wordt gesproken over het belang van grafrust. De handleiding geeft aan dat het gewenst is om “terughoudendheid te betrachten bij het honoreren van verzoeken om opgraving. Arbeidsomstandigheden en piëteit voor de grafrust spelen daarbij een cruciale rol”. Over de grafrusttermijn wordt het volgende opgenomen: “De wet noemt het criterium grafrust niet. Het is een criterium dat wel altijd in de jurisprudentie een rol heeft gespeeld. Het afgelopen decennium is als beleid gehanteerd dat opgraving kan worden toegestaan als een aanvraag om vergunning bij de burgemeester is ingediend of binnen 2 maanden na de begrafenis of minstens 10 jaar erna. De eerste maanden na een begrafenis is een kist gewoonlijk nog intact en kan de kist, zonder de overledene te hoeven beroeren, uit een graf worden genomen. Dit aspect is ook van belang als om een opgraving wordt verzocht uit een algemeen graf en er dan tevens een of meer andere kisten tijdelijk uit het graf zullen moeten worden verwijderd. [...] Een opgraving kan feitelijk ook geschieden binnen de grafrusttermijn van 10 jaar, maar dan niet zonder de grafrust van de overledene te storen. Het is technisch uitvoerbaar, maar feitelijk zeer belastend voor het uitvoerende personeel. Na 10 jaar zijn de kisten meestal vergaan en zijn de stoffelijke resten geskeletteerd. In de tussenliggende periode kan een kist en stoffelijk overschot in het algemeen niet worden opgegraven, zonder het stoffelijk overschot te beroeren.”

De handleiding gaat verder in op de werkwijze voor het opgraven van lichamen in de zin van artikel 29 Wlb waarvoor een vergunning is verleend door de burgemeester. Benoemd wordt dat bij een dergelijke opgraving op basis van een vergunning kledingstukken – die het verteringsproces vertragen – waar mogelijk verwijderd dienen te worden. Evenals aanwezige lijkhoezen. Er worden geen andere maatregelen benoemd om het verteringsproces te bevorderen.

Dergelijke maatregelen worden wel benoemd als het gaat om het ruimen van graven. Bij ruimen, na 10 jaar grafrust, kunnen onvolledig verteerde resten worden tegengekomen. Hierover wordt aangegeven: “Indien het verteringsproces van de stoffelijke resten niet volledig is afgerond en er dus nog sprake is van niet of onvolledig verteerde resten, dan kan er niet worden geschud! Volgens de Inspectierichtlijn lijkbezorging, Bijlage 3 (1999), moeten niet- of onvolledig verteerde resten opnieuw ter aarde worden besteld.”

Verderop in de handleiding wordt over het ruimen van onvolledig verteerde resten, na 10 jaar grafrust, aangegeven: “Belangrijk is dat het verteringsproces op een natuurlijke manier geschiedt en niet wordt bevorderd door welke onnatuurlijke toevoeging (ongebliste kalk, e.d.) dan ook. Toevoeging van organische middelen die het verteringsproces versnellen is bespreekbaar, mits een dergelijk middel wordt gekeurd voor dit doel bij een gerenommeerd onderzoeksbureau en ook door de LOB is erkend. Een dergelijk middel is bij het opstellen van dit boek nog niet bekend.”

Over het algemeen geeft de handleiding aan dat – wanneer onvolledige vertering kan worden verwacht – een langere graftermijn kan worden overwogen. Dit is volgens de handleiding niet altijd een optie, bijvoorbeeld wanneer sprake is van adipocirevorming. Het langer laten liggen van adipocire resten houdt namelijk een onwenselijke situatie stabiel.

Veilig en gezond werken op begraafplaatsen (2024)

In 2007 heeft IPC Groene Ruimte de eerste versie van het boek ‘veilig en gezond werken op begraafplaatsen’. In 2024 is deze versie gecorrigeerd en geactualiseerd. Het boek wordt uitgegeven in samenwerking met de LOB. Het boek geeft praktische handvatten voor het invullen van de arbowetgeving, specifiek op begraafplaatsen. Hierbij gaat het met

name over de feitelijke werkzaamheden op de begraafplaats en de risico's en veiligheidsmaatregelen die volgen uit de werkzaamheden.²

Het boek gaat eerst in op de arbowetgeving, de verantwoordelijkheden en verplichting die hieruit volgen en de belangrijkste aandachtspunten vanuit de wetgeving. Denk aan de RI&E, ziekteverzuim, bhv, preventiemedewerkers, voorlichting en scholing, toezicht en bedrijfsongevallen.

Vervolgens wordt ingegaan op persoonlijke beschermingsmiddelen, fysieke belasting, grafdelving, ruiming en opgravingen, biologische agentia en het welzijn van medewerkers.

Voor dit onderzoek is vooral het hoofdstuk omtrent ruiming en opgravingen relevant. In het boek worden de volgende definities gebruikt:

- *Ruiming*: oude graven vrij maken van de verteerde stoffelijke resten, zodat daar weer nieuwe graven uitgegeven kunnen worden.
- *Opgraving*: het op enig moment opgraven van stoffelijke resten. Dit kan gebeuren om de stoffelijke resten op een andere plek te herbegraven of te cremen, of in het kader van een gerechtelijk onderzoek van de stoffelijke resten.

Bij ruiming en opgraving heeft de werkgever als verantwoordelijkheden om zorg te dragen voor werkomstandigheden, waarbij de gevaren op veiligheids-, gezondheids- en PSA-gebied voor de medewerkers aanvaardbaar zijn, en het voorlichten van medewerkers over mogelijke schadelijke gevolgen en de voorgeschreven maatregelen. De werknemer heeft de verantwoordelijkheid om de voorlichtingen te volgen en de interne voorschriften tijdens de werkzaamheden uit te voeren.

In het hoofdstuk 'ruiming en opgraving' wordt specifiek ingegaan op risico's bij het ruimen van grafkelders. Hierover wordt aangegeven: "bij het betreden van de kelders kan men blootgesteld worden aan een tekort aan zuurstof in de omgevingslucht. Ook kunnen sporen van schimmels ingeademd worden. zorg dat er dan altijd ademhalingsbeschermingsmiddelen gedragen worden (red. het boek maakt onderscheid in een P1-filter (stofrestfilter) of een P2. Een P2-masker wordt als voorzorg aanbevolen indien onverteerde resten of schimmels verwacht kunnen worden) en laat eerst korte tijd de buitenlucht toetreden. Betreed nooit een grafkelder zonder dat een collega zich in de omgeving bevindt. De veiligheids- en gezondheidsaspecten zijn afhankelijk van de inrichting van de grafkelders. Grafkelders waarbij kisten op (onverteerbare) schotten zijn geplaatst, kunnen met behulp van een portaalkraan opgetakeld worden. Blijven er veel resten in de kelder over, dan kunnen deze met een kraantje of handmatig naar boven gehaald worden."

Over opgravingen is opgenomen: "zeker bij de opgraving van een stoffelijk overschot dat recent begraven is, kan de confrontatie aangrijpend zijn. Opgravingen moeten eigenlijk alleen door gespecialiseerd personeel of gespecialiseerde bedrijven uitgevoerd worden."

In het boek worden schimmels specifiek genoemd als biologische agentia die kunnen worden aangetroffen in grafkelders. Hierover is opgenomen: "bij het openen van grafkelders kunnen sporen van schimmels vrijkomen, die via de ademhalingsorganen in het lichaam kunnen worden opgenomen. De gevolgen hiervan kunnen op korte termijn geïrriteerde luchtwegen zijn. Op lange termijn kunnen zich hierdoor diverse infectieziekten aan de luchtwegen voordoen met mogelijk ernstige gevolgen."

² Veilig en gezond werken op begraafplaatsen, IPC Groene Ruimte (2024).

Publieke websites

Op verschillende sites, zoals [uitvaart.nl](https://www.uitvaart.nl) en [groeneuitvaart.nl](https://www.groeneuitvaart.nl), kunnen vragen worden gesteld aan juridische experts op het gebied van de lijkbezorging. Een aantal van deze vragen draaien om de noodzakelijkheid van een verlof om een graf te mogen openen.

In 2004 wordt de volgende vraag wordt gesteld: "Een familie wil bij ons een graf laten openen om zekerheid te hebben wie er begraven ligt; om bepaalde redenen is er bij de familie - niet bij ons - twijfel ontstaan. Wellicht wil men DNA laten afnemen. In dit geval is het graf 23 jaar oud, is opnieuw ingehuurd na 20 jaar. Nu zou wel toestemming nodig zijn [red. van de burgemeester]?" Het antwoord is als volgt: "Jazeker is verlof van de gemeente (de burgemeester om precies te zijn) nodig. Kijkt u s.v.p. in de wet (artikel 29 Wlb), in mijn boeken (handboek Wet op de lijkbezorging uit 1993 of Begraving uit 2000), artikelen in het blad De Begraafplaats, of de sub-rubrieken Ruimen en Opgraven in deze juridische adviesrubriek. Er is een groot principiële verschil tussen het openen van een graf (dat gelijk staat aan opgraven) en ruimen. Ruimen mag zonder verlof. Maar opgraven of openen van het graf mag alleen en uitsluitend met verlof van de burgemeester, ook nadat dit 23, 46, 80, of 200 jaar na de begraving is. Na ruimen is er formeel geen graf meer voor wat betreft de geruimde stoffelijke resten. Bij opgraving/herbegraving of opening is het (nieuwe) graf wel (nog steeds) het formele graf van de begraven persoon. Het criterium is dus het voortzetten van de grafrechten voor de begravenen."³

Bij een vraag omtrent het kunnen openen van een graf voor het verwijderen van sieraden uit 2002 wordt het volgende geantwoord: "Voor het openen van het graf is toestemming nodig van de burgemeester (niet van het college van burgemeester en wethouders) op grond van artikel 29 Wlb."⁴ Bij een vraag omtrent het kunnen openen van een oude grafkelder voor DNA-onderzoek wordt het volgende aangegeven: "Een graf kan alleen geopend kan worden met toestemming van de rechthebbende van dat graf en een vergunning van de burgemeester van de gemeente waar de begraafplaats ligt. Er is soms discussie of verlof ex artikel 29 Wlb van de burgemeester wel nodig is, omdat dat artikel over opgraving gaat. Maar hier is sprake van (een beetje) opgraving in de zin van het wegnemen van stoffelijke resten, hoe klein of weinig ook."⁵

Bij een vraag omtrent het mogen openen van een graf om te controleren of een overledene nog in het graf aanwezig is wordt geantwoord: "Het is niet zonder meer toegestaan om een graf te openen. Opening van het graf om de kist van de overledene of de stoffelijke resten te zien geldt als opgraving. Daar is verlof van de burgemeester voor nodig op grond van artikel 29, eerste lid, Wet op de lijkbezorging. Er is toestemming nodig van de rechthebbende op het graf."⁶

³ Vraag: Toestemming opening graf, verschil ruiming,

https://www.groeneuitvaart.nl/?s_page_id=68&scat=37&id=4308&pid=1#:~:text=Er%20is%20een%20groot%20principeel,jaar%20na%20de%20begraving%20is. Laatst geraadpleegd op 14 augustus 2025.

⁴ Openen kist na begraving voor sieraden, <https://www.uitvaart.nl/juridisch/begraven/sieraden-e-a-grafgiften/openen-kist-na-begraving-voor-sieraden/990#:~:text=Antwoord:,door%20een%20professioneel%20bedrijf%20gebeurt.&text=Ook%20verstandig%20om%20in%20te,de%20kist%20mee%20begraven%20worden?>. Laatst geraadpleegd op 14 augustus 2025.

⁵ Vraag: Grafkelder openen voor DNA onderzoek, https://www.groeneuitvaart.nl/?s_page_id=68&scat=37&id=14969&pid=1. Laatst geraadpleegd op 14 augustus 2025.

⁶ Opgraven om zekerheid te krijgen, <https://www.uitvaart.nl/juridisch/begraven/overig-begraven-begraafplaats/opgraven-om-zekerheid-te-krijgen/1728>. Laatst geraadpleegd op 14 augustus 2025.

Werken met TwynstraGudde betekent samen maatschappelijke transitie werkend krijgen. Met advies, management en opleidingen helpen we mensen en organisaties bij duurzame veranderingen. Denk aan energie en klimaat, wonen, veiligheid, landbouw, mobiliteit, zorg en onderwijs. Onze kracht ligt in daadkracht. In het creëren van oplossingen die werkbaar zijn én werkbaar blijven. Samen met onze opdrachtgevers - en alle belanghebbenden daaromheen - werken we aan een samenleving die schoon, veilig, gezond en weerbaar is. Zo maken we blijvend impact op morgen.